

Еркінжан Сыламхан^{*} , Самал К. Кабылтаева *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан**(*Хат-хабарға жауапты автор. E-mail: erkinzhan-kz@mail.ru)*

Цинь империясының Қазақ хандығымен арадағы шекараны бекемдеу саясаты (XVIII ғасырдың екінші жартысы)

Мақала XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Жоңғар хандығы күйрегеннен кейін оның иелігінде бой көтерген Цинь империясы билігінің Қазақ хандығымен арадағы шекараны бекемдеу саясатын жан-жақты талдауға арналған. Отандық және шетелдік тарихнама негізінде Цинь императорлары мен оның жергілікті әскери-әкімшіл билеушілерінің басып алынған аумақта жүзеге асырған әскери-саяси, демографиялық көші-қон және сауда-саттық, сондай-ақ дипломатиялық шаралары мен тәсілдері сараланған. Авторлар Тянь-Шанның солтүстігі мен оңтүстігін түгел толықтай бақылауда ұстау, игеру мақсатында құрылған Іле генерал-губернаторлығының қызметін де қарастырған. Аталған құрылым жай ғана әскери-әкімшілік орталық емес, қазақтың хан-сұлтандарының саяси-дипломатиялық байланыстарын реттейтін, сондай-ақ Цинь империясының Қазақ хандығы мен Орта Азия хандықтары саясатын үйлестіріп реттейтін институт ретінде зерттеледі. Шекарада маусымдық және хат тұрақты бақылау бекеті — қарауылдарды құру, тұрақты әскери гарнизондар орналастыру және өз бетінше бір жақты көші-қонға тыйым салу, шектеу шаралары бұл тек бақылау мен басқаруды күшейту емес, геосаяси мәні астарлы кешенді стратегия ретінде бағаланады. Сонымен қатар Цяньлун императоры тұсындағы шекаралық саясаттың өзгеру динамикасы басты назарға алынып, дереккөздермен дәлелденеді, атап айтқанда, екі ел арасында алғашқы байланыс орнаған бастапқы кездегі қатаң да кескін тыйым-шектеулердің бірте-бірте жұмсару себептері сарайдағы орда естеліктері мен императордың әр кезеңдегі түрлі жарлықтары мен жергілікті билеушілердің жазған хат-хабары негізінде сараланады. Маньчжур, қытай және шағатай тіліндегі деректермен жұмыс жасаған ғалымдардың, зерттеушілердің, деректанушылардың тұжырымдарын негізге ала отырып, Цинь империясының шекаралық саясаты әскери-әкімшілік, шаруашылық-демографиялық және дипломатиялық шараларды толық қамтыған жүйелі, жан-жақты терең ойластырылған жоба болғаны дәлелденген. Сондай-ақ мақалада тарихи дереккөздермен ғылыми жұмыс атқарған әртүрлі тілдегі ғылыми зерттеулерге салыстырмалы-сараптамалық талдау жасалып, олардың ғылыми құндылығы мен танымдық маңызы айқындалған. Бұл әдіснамалық тәсіл Орталық Азиядағы геосаяси өзгерістердің шынайы нақты сипатын ашуға мүмкіндік береді. Қорытындыда Цинь империясының атқарған бұл қадамдары Қазақ хандығымен қарым-қатынасты институционалдандыруға ықпал етіп, XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Қазақ хандығы мен Орталық Азиядағы саяси кеңістіктің жаңа құрылымын қалыптастырғаны негізделеді.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, Цинь империясы, Жоңғария, Іле генерал-губернаторлығы, шекараны бекемдеу саясаты, этнодемографиялық саясат, қазақ-цинь қатынастары, XVIII ғасырдағы Орталық Азия, шекаралық дипломатия, геосаяси стратегия.

Еркінжан Сыламхан, Самал К. Кабылтаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Политика Циньской империи по укреплению границы с Казахским ханством (вторая половина XVIII века)

Статья посвящена всестороннему анализу политики Циньской империи по укреплению границы с Казахским ханством после разгрома Джунгарского ханства во второй половине XVIII века и установления Циньской власти на принадлежавших ему территориях. На основе отечественной и зарубежной историографии рассматриваются военно-политические, демографические и миграционные меры, торговая политика, а также дипломатические инструменты и методы, применявшиеся Циньскими императорами и местной военно-административной властью на завоёванных территориях. Авторы также рассматривают деятельность Илийского генерал-губернаторства, созданного с целью установления полного контроля над территориями к северу и югу от Тянь-Шаня и их последующего освоения. Данная структура исследуется не только как военно-административный центр, но и как институт, регулировавший политические и дипломатические связи казахских ханов и султанов, а также координировавший политику Циньской империи в отношении

Казахского ханства и ханств Средней Азии. Создание на границе сезонных и постоянных сторожевых постов — караулов, размещение постоянных военных гарнизонов, а также запреты и ограничения на самовольные односторонние перекочёвки рассматриваются не просто как меры по усилению контроля и управления, а как составная часть комплексной стратегии, имевшей выраженное геополитическое значение. Особое внимание в статье уделяется динамике изменения пограничной политики в период правления императора Цяньлуна. На основе исторических источников анализируются причины постепенного смягчения первоначально жёстких запретов и ограничений, введённых на раннем этапе установления контактов между двумя сторонами. Данный процесс рассматривается с привлечением дворцовых записей, императорских указов различных периодов, а также переписки местных представителей власти. Опираясь на выводы учёных, исследователей и источниковедов, работавших с документами на маньчжурском, китайском и чагатайском языках, авторы обосновывают положение о том, что пограничная политика Циньской империи представляла собой системный, комплексный и тщательно продуманный проект, включавший военно-административные, хозяйственно-демографические и дипломатические меры. Кроме того, в статье проводится сравнительно-аналитический анализ научных исследований на разных языках, авторы которых работали непосредственно с историческими источниками, определяется их научная ценность и познавательное значение. Такой методологический подход позволяет более объективно и конкретно раскрыть характер геополитических изменений, происходивших в Центральной Азии. В заключении обосновывается вывод о том, что предпринятые Циньской империей меры способствовали институционализации отношений с Казахским ханством и оказали существенное влияние на формирование новой конфигурации политического пространства Казахского ханства и Центральной Азии во второй половине XVIII века.

Ключевые слова: Казахское ханство, Циньская империя, Джунгария, Илийское генеральное учреждение, политика укрепления границ, этнодемографическая политика, казахско-цинские отношения, Центральная Азия в XVIII веке, пограничная дипломатия, геополитическая стратегия.

Erkinzhan Sylamkhan, Samal K. Kabylytayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The Qing Empire's Policy of Frontier Consolidation with the Kazakh Khanate (Second Half of the Eighteenth Century)

The article provides a comprehensive analysis of the Qing Empire's policy aimed at consolidating its frontier with the Kazakh Khanate following the collapse of the Dzungar Khanate in the second half of the eighteenth century and the establishment of Qing rule over its former territories. Drawing on both domestic and international historiography, the study examines the military-political, demographic and migration-related, commercial, and diplomatic measures and mechanisms employed by the Qing emperors and their local military-administrative authorities in the conquered regions. The authors also consider the activities of the Ili General Governorship, established to ensure comprehensive control over and the development of the territories to the north and south of the Tian Shan. This institution is examined not merely as a military-administrative centre, but also as an important mechanism for regulating the political and diplomatic contacts of Kazakh khans and sultans, as well as for coordinating the Qing Empire's policies toward the Kazakh Khanate and the khanates of Central Asia. The establishment of seasonal and permanent frontier guard posts, the deployment of regular military garrisons, and the introduction of prohibitions and restrictions on unauthorised unilateral migrations are interpreted not simply as measures designed to strengthen control and administration, but as elements of a broader and strategically conceived policy with significant geopolitical implications. Particular attention is devoted to the changing dynamics of Qing frontier policy during the reign of the Qianlong Emperor. On the basis of historical sources, the article examines the reasons for the gradual relaxation of the initially strict prohibitions and restrictions imposed during the early stages of contact between the two sides. This transformation is analysed through court memorials, imperial edicts issued at different stages, and correspondence produced by local officials. Drawing on the findings of scholars, researchers, and source specialists who have worked with Manchu-, Chinese-, and Chagatai-language materials, the authors argue that the Qing Empire's frontier policy constituted a systematic, comprehensive, and carefully designed project that integrated military-administrative, economic-demographic, and diplomatic measures. The article also offers a comparative and analytical assessment of scholarly studies in various languages whose authors worked directly with historical sources, identifying their academic value and interpretative significance. This methodological approach makes it possible to reconstruct more accurately the nature of the geopolitical transformations that took place in Central Asia. The article concludes that the measures implemented by the Qing Empire contributed to the institutionalisation of relations with the Kazakh Khanate and played an important role in shaping a new configuration of the political landscape of the Kazakh Khanate and Central Asia in the second half of the eighteenth century.

Keywords: Kazakh Khanate, Qing Empire, Dzungaria, Ili General Governorship, border strengthening policy, ethno-demographic policy, Kazakh-Qing relations, Central Asia in the 18th century, border diplomacy, geopolitical strategy.

Kipicne

XVII ғасырдың басқы мезгілінде Азияның Қиыр Шығысын мекендеген маньчжурлар күшейді. 1636-жылы Хуан Тайцзи өзін «император» деп атап, мемлекет атын Ұлы Цинь деп өзгертті. 1644-жылы Бейжің қаласын өзіне қаратып, қытайдың заңды билеуші әулетіне айналады. Бұдан кейінгі империяның аумақтық кеңеюі бір мезетте емес, XVII-XVIII ғасырлар бойы кезең-кезеңімен жүзеге асты. Бейжің қаласын алғаннан бастап бүкіл қытайды толық бағындыру 1660-1680-жылдарға дейін созылды. Цинь билігіне қауіп төндірген және қытайды қол астына қаратуда моңғол тайпаларының әскери күші мен қолдауы маңызды рөл ойнады. 1636-жылы маньчжурлар Чахар ханы Лигдэнді жеңіп, Ішкі Моңғолияны Цинь билігіне қаратты. 1691-жылы Халха моңғолдары Жоңғар қаупінен қорғану үшін Цинь үкіметіне өз еркімен бағынды. XVII ғасырда Тибетте жоңғарлар мен жергілікті топтар арасындағы күрес күшейді. 1717-жылы жоңғар әскері Лхасаны басып алды. Бірақ, көп өтпей 1720-жылы Цинь әскері жоңғарларды Тибеттен ығыстырды. Далай-ламаны билікке отырғызып, Лхасада амбандар (император өкілдері) орнатты.

Цинь империясы «қазақ» деген халықты XVII ғасырдың соңында ғана естіген. 1697-жылдың сәуір айында Цинь ордасына келіп түскен мәліметте: «Ғалдан Тұрфан, Яркен, Самархан, қазақтың мыңдаған руларын бағындырды» делінген. Оған император Канци: «Патшалығымыз бұл іске араласпайды», – деп жауап қайырғаны орда күнделігінде хатталған [1; 10-15]. Демек қазақтар туралы азғана мәліметтерден тыс, империяның орталық билігі жоңғарларға қарсы соғыс мезгілінен бастап ғана Қазақ хандығына назар аудара бастайды. 1730-жылы жоңғарлар туралы соғыс мәліметтерін жинау мақсатында құрылған «Әскери құпия басқарма» кейін Жоңғар мемлекеті жойылған соң қазақтар және Орта Азия өңіріне қатысты мәліметтерді топтап жинайтын, саралайтын, қажетті бұйрық пен жарлық шығаратын, хат-хабарларды қаттап сақтайтын, императорға мәлімдейтін орталыққа айналды. Цинь империясы өзінің әскери ықпал ету аумағын үздіксіз арттыру жолында болды. Ендігі нысан Цинь империясымен көп жылдар бойы жауласқан Жоңғар хандығы болды. Ішкі алауыздық, билікке талас, батыста қазақтармен, шығыста Цинь империясымен соғыс, ел ішінде тараған ауру себебінен Жоңғар мемлекеті әлсіреді. Осы орайды пайдаланған Цинь империясы XVIII ғасырдың ортасында Жоңғар хандығын толық жаулап, жойды. Бұл тарихи жағдай Еуразияның орталық бөлігіндегі геосаяси тепе-теңдікті түбегейлі өзгертті. Ендігі жерде, Қазақ хандығы мен Цинь империясы шекаралас мемлекеттерге айналды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі тарихи сананы ұлттық, мемлекеттік тұрғыдан қайта зерделеу мен жаңғырту қажеттілігімен айқындалады. Цинь империясының сол кезеңдегі шекаралық саясатын терең түсіну мен бағалау, ерекшелігі мен тарихын қайта зерделеу Қазақ-Қытай қарым-қатынасының бүгінгі және болашақтағы қарым-қатынасын жан-жақты білуге жол ашады. Цинь империясының шекараны бекемдеу саясатын кешенді талдау — өткен мен бүгінгінің сабақтастығын анықтауда зор рөл атқарады.

Мақаланың мақсаты — XVIII ғасырдың II жартысындағы Цинь империясының шекаралық саясатын зерттеу және мұны әртүрлі тарихи деректермен нақтылап, тарихи астарына талдау жасау. Осыған орай зерттеудің негізгі мәселесі Цинь империясының әскери-әкімшілік, демографиялық, шаруашылық, сауда және дипломатиялық шараларының бұрынғы Жоңғар хандығы аумағында жаңа шекаралық кеңістікті орнықтыру барысында өзара қалай ұштасқанын анықтаумен байланысты. Сонымен қатар зерттеу барысында Цинь билігінің қазақ көшпелілеріне қатысты бастапқы қатаң шектеу саясатының кейін біртіндеп реттелетін маусымдық көші-қон және сауда қатынастарына негізделген икемді саясатқа ауысуына қандай саяси, шаруашылық және геосаяси факторлар ықпал еткені қарастырылады.

Қазақ хандығы мен Цинь империясы арасындағы байланыс сол дәуірдегі Орта Азияның саяси, экономикалық өміріне айтарлықтай әсер қалдырған маңызды қарым-қатынастардың бірі. Екі ел арасындағы байланыс ертеден тарихшылардың назарында болғанмен, бұл Ресей империясының сыртқы қарым-қатынасының бір бөлшегі тұрғысында қаралды. Кеңестік шығыстанушы ғалымдардың еңбектерінде, Ш. Уәлихановтың зерттеулерінде, сондай-ақ қазіргі кезеңдегі отандық және шетелдік деректанушы, тарихшы ғалымдардың зерттеулерінде қазақ хандығы мен Цинь империясы

арасындағы саяси-дипломатиялық, әскери, сауда-экономикалық байланыстарды түрлі тұрғыдан кешенді қарастырған еңбектер бар. Соған қарамастан, қолданыстағы зерттеулерде Цинь империясының бұрынғы Жоңғар хандығы аумағындағы шекаралық саясатының жекелеген бағыттары көбіне дербес қарастырылып келеді. Әскери-әкімшілік басқару жүйесі, шекаралық қарауылдар, этнодемографиялық қоныстандыру, шаруашылық игеру, сауда байланыстары мен қазақ көшпелілерінің трансшекаралық қозғалысын реттеу мәселелері өзара сабақтастықта біртұтас саяси механизм ретінде жеткілікті деңгейде зерделенбеген. Осыған байланысты Цинь билігінің жаңа иеліктерді әскери жолмен бағындырудан оларды әкімшілік, демографиялық және экономикалық тұрғыдан орнықты бақылауға көшіру үдерісін кешенді түрде қарастыру қажеттілігі туындайды. Мұндай ұстаным шекараны бекемдеу саясатын жекелеген әкімшілік шаралардың жиынтығы ретінде емес, империялық кеңістікті институционалдық тұрғыдан орнықтыруға бағытталған өзара байланысты саяси құралдар жүйесі ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің әдіснамалық мәселелерінің бірі — XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ-цинь қатынастарына қатысты «шекара», «шекараны бекемдеу» және «шекаралық кеңістік» ұғымдарын кейінгі кезеңдерде қалыптасқан мемлекеттік шекара түсінігімен тікелей теңестірмеу қажеттілігімен байланысты. Қазіргі мемлекеттік шекара ұғымы көбіне мемлекетаралық келісімдер негізінде айқындалған және құқықтық тұрғыдан бекітілген аумақтық шеппен байланыстырылады. Ал XVIII ғасырдағы Қазақ хандығы мен Цинь империясы аралығындағы кеңістікте мұндай толық қалыптасқан шекаралық режим болған жоқ. Цинь билігі орнатқан тұрақты және маусымдық қарауылдар, әскери гарнизондар мен бақылау бекеттері, ең алдымен, жаңа иеліктерді әскери-әкімшілік тұрғыдан бақылауға, көшпелі топтардың қозғалысын реттеуге және шекаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталды. Сонымен қатар қазақ ру-тайпалары дәстүрлі жайылымдық аумақтарды маусымдық көші-қон кеңістігі ретінде пайдалануды жалғастырды, ал олардың қозғалысы тыйым салу, келіссөз, шартты рұқсат беру және салықтық реттеу тетіктері арқылы өзгеріп отырды. Сондықтан бұл зерттеуде «шекаралық кеңістік» ұғымы нақты сызықпен толық бекітілген мемлекеттік шекараны емес, әскери бақылау, әкімшілік басқару, шаруашылық пайдалану, дипломатиялық келіссөздер және көшпелі қозғалыс өзара тоғысқан тарихи кеңістікті сипаттайтын аналитикалық ұғым ретінде қолданылады. Ал «шекараны бекемдеу саясаты» Цинь империясының тек қарауылдар мен әскери бекеттер орнатуын ғана емес, Іле генерал-губернаторлығы арқылы әкімшілік басқаруды орнықтыру, гарнизондық және этнодемографиялық қоныстандыру, шаруашылық игеру, сауда байланыстарын ұйымдастыру және қазақ көшпелілерінің трансшекаралық қозғалысын реттеу сияқты өзара байланысты шаралар кешенін білдіреді. Мұндай әдіснамалық ұстаным XVIII ғасырдағы қазақ-цинь шекаралық қатынастарын кейінгі кезеңдердегі қалыптасқан мемлекеттік шекара үлгісімен түсіндіруден сақтап, Цинь империясының бұрынғы Жоңғария аумағында саяси және институционалдық орнығу үдерісін тарихи контекст аясында талдауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы Жоңғар хандығы күйрегеннен кейінгі кезеңдегі Цинь империясының Қазақ хандығымен болған шекараны бекемдеу шараларын геосаяси стратегия ретінде қарастырып, оның әскери-әкімшілік бақылау мен этнодемографиялық қоныстандыру сынды саяси шешімдері, атқарған ролі және тың игеру, шаруашылықты қолдау, қазақ көшпенділерінің трансшекаралық қозғалысын реттеу тәрізді тәсілдерді кешенді жүйе ретінде қарастырумен байланысты.

Зерттеудің жаңалығы жекелеген тарихи фактілерді алғаш анықтаудан гөрі, аталған шаралардың өзара байланысын біртұтас шекаралық басқару жүйесі аясында түсіндірумен айқындалады. Осы тұрғыдан алғанда, Іле генерал-губернаторлығының қызметі, қарауылдық бақылау, әскери-этностық қоныстандыру, тың игеру, сауда орталықтарын қалыптастыру және қазақтардың маусымдық қозғалысын реттеу Цинь империясының бұрынғы жоңғар кеңістігін саяси және аумақтық тұрғыдан орнықтыруының өзара сабақтас құралдары ретінде қарастырылады. Сонымен бірге шекаралық саясаттың қатаң тыйым салу үлгісінен шартты және реттелетін қозғалыс тәртібіне өту динамикасы Цинь билігінің өңірлік саяси және шаруашылық жағдайларға бейімделуінің көрінісі ретінде бағаланады.

Материалдар және әдістер

Мақаланың деректік материалдарын мазмұны мен шығу тегіне қарай бірнеше топқа жіктеп көрсетуге болады. Бірінші топты Цинь империясының ресми құжаттары: император жарлықтары, орда естеліктері, әскери-әкімшілік мекемелердің баянхаттары және орталық пен жергілікті билік

өкілдері арасындағы хат алмасулар құрайды. Бұл материалдар Цинь билігінің шекаралық саясатты қалыптастырудағы ресми ұстанымын, әкімшілік шешімдерін және олардың өзгеру динамикасын анықтауға мүмкіндік береді. Екінші топқа қазақ хан-сұлтандарының дипломатиялық хаттары мен елшілік қатынастарға байланысты құжаттар енгізілді. Олар Қазақ хандығының Цинь билігіне қатысты ұстанымын, жайылымдық аумақтар, сауда және саяси байланыстар мәселесіндегі мүдделерін анықтауда маңызды. Үшінші топты Ресей империясының шекаралық әкімшілігі мен дипломатиялық құрылымдарының материалдары құрайды. Бұл деректер қазақ-цинь қатынастарын үшінші саяси тараптың бақылауы арқылы салыстырмалы түрде бағалауға мүмкіндік береді. Аталған бастапқы деректермен қатар, зерттеу мәселесінің тарихнамалық контексін айқындау мақсатында отандық және шетелдік ғылыми еңбектер пайдаланылды. Атап айтқанда, Цинь императорларының күнделікті әскери, әкімшілік іс-әрекеттері хатталған «Орда естеліктерінен» сұрыптап аударылған «Цинь әулеті сарай жылнамаларындағы (орда естеліктері) қазаққа қатысты деректер» аталатын зерттеу жұмысы қолданылды [2]. Сонымен қатар Цинь империясының императорлары мен жергілікті билеушілер арасында жазысқан маньчжур, қытай тілдеріндегі деректермен жұмыс жасаған деректанушы, тарихшы Б. Еженханұлының «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. Цинь патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары» [3], «Цинь дәуіріндегі қазақ-қытай қатынастарының архив құжаттары жинағы» (2 том) [4], «Қазақ хандығы мен Цинь патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы Қытай мұрағат құжаттары» [5], «Қазақ хандығы мен Цинь патшалығының сауда қатынастары туралы Қытай мұрағат құжаттары» [6], «Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цинь қарым-қатынастары» [7] зерттеу жұмыстары кеңінен қолданылды.

Мақаланың материалдарын шағатай тіліндегі қазақ хан-сұлтандарының хаттарын зерттеуші, тарихшы Д. Әбділәшімұлының [8-9] және тарихшы, қытайтанушы Т. Зәкенұлының [10], деректанушы, қытайтанушы ғалым Ж. Ошанның [11] және қытай мұрағаттарынан алынған материалдар [12], шығыстанушы К.Ш. Хафизованың [13-14], И.В. Ерофееваның [15] еңбектері, сонымен бірге 1912-жылы басылып шыққан «Свод Законов Российской Империи» атты жинақ [16] пен «Русско-китайские отношения. 1689-1916. Официальные документы» [17] атты зерттеу жұмыстары құрайды. Осымен бірге шетелдік зерттеушілер Мияваки Дзюнконың (Miyawaki Junko) қытай тілінде басылып шыққан «Соңғы көшпенді империя: жоңғарлардың гүлденуі мен құлдырауы» атты еңбегі [18] мен жапон ғалымы Жин Ноданың (Jin Noda) «Ресей мен Цинь империялары ортасындағы Қазақ хандығы: XVIII және XIX ғасырлардағы Орталық Еуразияның халықаралық байланыстары» [19] атты еңбектері де тақырыпты зерттеу барысында қолданылды.

Зерттеу барысында Цинь империясының шекараны бекемдеу мен жүргізген әскери-әкімшілік реформалар, шекаралық қарауыл жүйесін құру, әскери-этностық қоныстандыру сияқты саясаттың астарын саралау үшін тарихи-типологиялық әдіс қолданылды. Қытай, қазақ және орыс деректеріндегі шекара саясатына қатысты қайшылықты мәліметтерді салыстыру үшін тарихи-салыстырмалы және деректанулық талдау әдістері пайдаланылды. Ал шекаралық аймақтардың стратегиялық орналасуын бағалау үшін геосаяси талдау тәсілдері қолданылды.

Тарихи-салыстырмалы әдіс цинь, қазақ және орыс деректеріндегі бір тарихи құбылысқа қатысты мәліметтерді өзара салыстыру, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау үшін пайдаланылды. Деректанулық талдау құжаттардың пайда болу жағдайын, авторлық және институционалдық ұстанымдарын, олардың ақпараттық мүмкіндіктері мен шектеулерін ескеруге мүмкіндік берді. Тарихи-типологиялық әдіс цинь империясының шекараны бекемдеуге бағытталған шараларын әскери-әкімшілік, демографиялық, шаруашылық және дипломатиялық тетіктерге жіктеп, олардың жүйелік байланысын анықтау үшін пайдаланылды. Геосаяси талдау Іле, Тарбағатай, Алтай және Тянь-Шань өңірлерінің Цинь империясының батыс шекарасындағы стратегиялық орнын және Қазақ хандығы мен Ресей империясы факторларының шекаралық саясатқа ықпалын бағалауға бағытталды.

Нәтижелері

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 1755-1758-жылдары Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін Цинь империясы бұл өңірге дәстүрлі вассалдық басқару моделін емес, тікелей әскери-әкімшілік бақылау орнату жолын талдады. Бұның себебі, Жоңғар хандығының қайта мемлекет ретінде өмір сүруін болдырмау. Сондықтан Цинь билігіне қарсы қалдық күштерді, жоңғар нояндарының шағын бүліктерін аяусыз жаншыды, қуып жүріп жойды, бағынған бұқараны бөліп орналастыру стратегиясын қолданды. Жоңғар территориясы, яғни Алтай, Тарбағатай, Тянь-Шань, Бәйтік-Қаптық,

Боғда таулары және кең сахарасы Цинь империясының иелігіне көшті. Тарихи деректерге негізделгенде, 1755-1756-жылдары маньчжур-қытай шапқыншылығы және одан кейінгі жұқпалы дерт кезінде 600 мың ойрат халқының 80 %-ы қырылып қалды [10; 202]. Ендігі жерде Жоңғарияның әр түкпірінен андыздап Ежен хандығының шекаралық бекіністері ғана көзге түсе бастады. Маньчжур-қытай шерігі Жоңғарияны өз еркінше билеп-төстеп алған соң, 1759-жылы Түстік Шыңжаңдағы Алты Шаһарға баса көктеп кірді, бағындырды. Бұл өлкеде империя әскерлерінің бодандығына өтті [10; 202]. Жоңғарлар жойылғанға дейін Цинь империясының батыс-солтүстік шекара шебі Алтай тауларының шығыс сілемдері, Қобда (Ховд) өңірінің шығыс жағы, Ұластай (Улясутай) маңы, Халха Моңғолиясының батыс шегі болды. Бұл ара Ұластай генерал-губернаторлығының әскери-әкімшілік қарауында болып, Бейжіңге қарады да, генерал (цзяньцзюнь) ең жоғарғы билеуші ретінде іс жүргізді. 1690-жылы Құмыл (Хами) билеушісі (Қарахан әулеті) Жоңғар қысымынан құтылу үшін Цинь билігіне бағынды. Цинь үкіметі Құмылда жергілікті мұрагерлік бек (жасақ князі) арқылы жанама басқару орнатты. Осылай Құмыл және оның маңы вассалдық шекара аймағы ретінде жоңғарларға қарсы батыс шекарадағы алдыңғы қорғаныс белдеуіне айналды. Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін бұл жағдай түбірімен өзгерді. Ендігі жерде жаңа әскери-әкімшілікті құрудың қажеттілігі туындады. Алғашқы Іле генерал-губернаторы тағайындалып, әкімшілік орталығы Хуэйюань қаласында болды. Бұл лауазымға ие болғандар Іле генерал-губернаторы, одан төменгі лауазым «амбан» (немесе амбы) деп аталып, ол генерал-губернатордың көмекшісі ретінде Іле, Тарбағатай және Қашқария сияқты аймақтарды басқарды [3; 116-117].

Іле генерал-губернаторлығының құрылуы Цинь билігінің осы өңірдегі ықпалын тіптен бекемдеді. Өңірдің жаңа саяси ықпалын арттырды. Қазақ хан-сұлтандарының елшілері осы орталық арқылы елшілер алмасты. Даулы, күрделі мәселелерді шешті. Жаңа жаулап алынған өңірді игеруде, сыртқы елдермен қарым-қатынас жасауда оның рөлі мен маңызы зор болды. Бұл Қазақ хандығы өміріне де елеулі әсер етті. Қазақ-қытай қатынастарының тарихында екі жақтың да сыртқы саяси істерді шешуді дипломатиялық деңгейде, бейбіт әдістерді пайдаланып шешуге ұмтылған жаңа кезең басталды. Соған қарамастан екі елдің арасындағы жерлер, әсіресе жайылымдық жерлер мен шекара бойындағы өзендер үшін таластар, қақтығыстар болып отырды [20; 58]. Демек Қазақ хандығы мен Цинь империясы арасындағы қатынас саяси тұрғыдан тең, өзара дипломатиялық қатынасқа ие, айқын аумақтық тұтастық сақталған, өзара шекаралық мүдде қайшылығы бар деңгейде болды.

Бұрынғы жоңғар кеңістігі Цинь империясы үшін тек әскери олжа ғана емес, Ресей, Қазақ даласы және Орталық Азия хандықтарымен шектесетін стратегиялық маңызы зор шекаралық аймаққа айналды. Осы себепті Цинь билігі үшін ендігі басты мәселе жаңа иеліктерді тиімді басқару мен ұзақ мерзімді қауіпсіздікті қамтамасыз ету болды. Бұл міндетті жүзеге асыру үшін Цинь империясы әскери күшке ғана сүйенген жоқ, сонымен қатар әкімшілік, демографиялық, экономикалық және дипломатиялық құралдарды ұштастырған кешенді шекара саясатын жүзеге асыруға көшті. Бастапқы кезеңде Цинь императорының жоңғарлар мен қазақтардың нақты шекарасы туралы айқын түсінік болған жоқ. Қазақ хандығы Цинь билігі үшін белгісіз аймақ еді. Әмірсананы ұстау, жоңғарлардың қалдық күштерін жоюға аттандырған солтүстік және батыс бағыттағы әскерлердің екі жылдық жорықтары кезеңінде ғана кезіндегі жоңғардың ықпал аумағын тереңдей ұғып білді. Бұл екі жылдық жорықта кейбір кезде қазақ жеріне де ішкерлей еніп кетіп отырды. Цинь империясының қазақтармен жауласу ойы болған жоқ, елші аттандырып тек жоңғарлардың қалдық күштеріне әскери жәрдем бермеуді өтінді [21; 49]. Бұндағы мақсат жоңғарларды енді бас көтере алмастай тұралатып, құрту еді. 4-5 жылға созылған соғыс барысында Цинь әскерлерінің күші анағұрлым күшейе түсті. Олар ендігі кезеңде бұл өлкедегі ең үлкен әскери, саяси күш Қазақ хандығымен санасуға, соғыстан гөрі дипломатиялық, сауда-саттық байланысқа көбірек күш салу керек екенін түсінді. Ендігі кезекте сыртқы саяси бағытын осы арнаға бұрды.

Қазақ хандығы да жоңғарларға қарсы соғыстың жеңісіне жетті. Осы соғыс барысында қазақ қолдары да Цинь әскерлерімен бірнеше рет қарулы қақтығысқа түсті. Бұл қарулы қақтығыс үлкен көлемдегі ірі соғыстарға ұласпады. Цинь империясының орда естеліктерінде бұл шағын қақтығыстарда Цинь күштері басым түскені айтылады. Біздіңше, Цинь үшін қазақ әскерімен соғысу онша оңайға түспесе керек. Бейтаныс өңір мен ойрат жұртынан кем түспейтін екінші көшпелі хандықпен жаңа бір соғыс майданының ашылуы енді ғана басып алған иеліктерде күтпеген сәтсіздіктерге соқтыруы мүмкін еді. Қисапсыз әскери шығындар, артқы шептің шалғайлығы соғысты бұдан ары соза берудің мүмкіндігін шектеді. Ұлан-байтақ жоңғар территориясының қауіпсіздігі мен орнықтылығы басты орынға шықты, ендігі жерде екі жаққа да соғысты бұдан ары соза берудің қажеті

жоғын ұғынды. Цинь үкіметі қазақтың Абылайы және басқада сұлтандарымен қарым-қатынас орнатты. Өзара елшілер алмасты, дипломатиялық, экономикалық қатынас басты орынға шықты. Бұл кезде қазақ ішінде Абылайдың даңқы аса зор еді. Абылай заманы қазақтың ерлік заманы болып саналатын [22; 19] кезеңге кірді.

Цинь үкіметі жаңа жерлерді дәстүрлі провинциялық жүйеге бірден енгізбеді. Десе де, тиімді басқарудың жолын қарастыра бастады. Бұл өңірдің империя шегінен шалғайлығы, дәстүрлі иелік көлеміне жатпайтыны, әскери күшпен бағындырылғаны сынды ерекшеліктерін ескерді. 1762-жылы Іле өзені аңғарында орналасқан Хуэйюань қаласында (Қазақтар Күре қаласы, Күре деп атаған) Іле генерал-губернаторлығы (Цзянцзюнь, 伊犁将军府) құрылды. Бұл мекеме осы өңірдегі Цинь билігінің ең жоғарғы әскери-әкімшілік орталығы саналды. Іле генерал-губернаторлығы Бейжіндегі Әскери басқармаға бағынды. Ал Әскери басқарма тікелей императорға бағынышты болды. Оның құзыретіне әскери, әкімшілік, дипломатиялық мәселелердің барлығы кірді. Дәрежесі жағынан ол Қытайдың ішкі провинцияларындағы губернаторлар мен генерал-губернаторлардан жоғары тұрды. Мұның өзі Цинь билігінің бұл өңірге аса зор мән беріп, бұл жерлерді уақытша жаулап алған иелік емес, маңызды стратегиялық аймақ ретінде қарастырғанын көрсетеді. Бұның басқару территориясына Тянь-Шань тауының бүкіл теріскей бөлігі және түстігіндегі мұсылман аймағы Алтышаһар қарады. Іле, Тарбағатай өңірлерін атқарушы амбан (уәзір), кеңесші амбандар басқарса, Баркөл мен Дихуаны (Үрімжі) дутындар биледі. Жалпы Тянь-Шань тауының оңтүстігі мен солтүстігін мекендеген халықтардың тарихы, мәдениеті, тұрмыс салты мен дәстүрінде парықтар бар еді. Күрделі, өзіндік ерекшелікке ие өзгешеліктер ескерілді, Жоңғария өңірі дәстүрлі әкімшілік бөлініс емес, маньчжур сегіз тулы жасақ немесе әскери тың игерушілер жүйесімен басқарылды. Тянь-Шанның оңтүстігі басқарушы «Қашқар басқарушы амбан мекемесі» деп аталып, оның жоғарғы билеушісі «Мұсылман бөлімі ісін басқарушы амбан» деп аталып, осы өңірдің ең жоғарғы билеушісі болды. Оған бұрынғы Алтышаһардың сегіз қаласы қарады. Солтүстікке ұқсамайтыны, бұл өңірде тұрғындардың салт-дәстүрі мен сеніміне байланысты «бек, ақсақал» жүйесі атқарылды. Демек басқару жүйесін қалыптастырып, орнықтыруда Цинь билігі жан-жақты тыңғылықты шараларға аса мән бергенін көруге болады.

Цинь империясының бұл аумақтардағы шекара саясатының ең басты ерекшелігі тұрақты әскери бақылау жүйесін қалыптастыру еді. Іле аңғары мен ондағы қалалар негізгі тірек ретінде таңдалып, мұнда маньчжур сегіз тулы әскерлері, солон, дағұр, сібе (сибо) жасақтары мен отбасылары орналастырылды. Өйткені этникалық шығу тегі жағынан бұл халықтар Империяға ең сенімді қауым саналды. Бұл әскери қосындар соғысушы жасақ сипатына ие емес, отбасымен тұрақты гарнизон, яғни, тың игеруші әскерлер мен оның отбасы түрінде болды. Бұл тәжірибе кейінгі кезде де қолданылды. Цинь билігі империяның солтүстік және солтүстік-батыс бағытта Тарбағатай мен Алтай өңірлерінде әскери губернаторлар мен кеңесші амбандарды тағайындап, шекаралық қамалдар мен қарауыл бекеттері — калун (卡伦) салынды. Бұл бекеттердің ерекшелігі шекара бойлап белгілі бір арақашық салып орналасып, көшпелі халықтың қозғалысын үздіксіз бақылауға мүмкіндік тудырды. Бұл қарауыл бекеттердің орнауы дәстүрлі ескі табиғи қалыптасқан географиялық сипатта ие маусымдық көшпелі жайлау мен қыстау жерлер, көш жолдары біртіндеп айқын шекті, қорғалатын бақылаудағы шекарамен бөлінді.

Иен қалған, босаған бұл аумақтарды жергілікті Цинь билігі саяси тұрғыдан сенімді этностармен — маньчжурлар, сібе, солон, дағұрларды қоныстандыруға назар аударды. Әрі әскери міндет, әрі тың игеруші рөліндегі бұл халықтар шекараны «іштен қорғауда» таптырмас құрал бола білді. Бұндай демографиялық саясат бұл өңірдің қауіпсіздігі мен орнықтылығына оң әсерін тигізді. Империяның негізгі тірегі саналатын маньчжурларды маңызды қала, бекіністерге орналастырды. Олар Іле, Тарбағатай, Дихуа, Қашқар, Ақсу сынды жерлердегі әскери гарнизондарда тұрды. Жергілікті халықпен араласпады, тек элиталық басқарушы, бақылаушы топ ретінде сол өңірдің әскери, әкімшілік билігін уысында ұстады. XVIII ғасырдың соңына қарай бұлардың жалпы саны 15-20 мыңға жетті.

Маньчжурлар өздеріне тегі жақын, тілі мен сенімі бірдей халықтарға әскери, әкімшілік билік жақтан басымдық беріп, маңызды орындарға қойды. 1765-жылы Қиыр Шығыстағы Шэньян өңірінен маньчжурларға тілі, дәстүрі ең жақын сібе ұлтынан 1020 әскер, жалпы отбасы мүшелермен қоса есептегенде төрт мың адамды Іле аңғарына әкеліп қоныстандырды [23]. Олар шекара күзеті, әскери егіншілік сынды істерге тартылды. Деректер бойынша, 1777-жылы сібе әскерлері 18 қарауылға

жауапты болғаны айтылады. Олардың саны XVIII ғасырдың соңы XIX ғасырдың басында 6-8 мыңға жетті. Бұларға қоса, өздеріне тек жағынан жақын солон деп аталатын этникалық туыс ұлтты да көшірді. Олардың саны өте аз, әдетте сібе-солон деп қосарланып та айтылады. Бұлардың саны аз болғанмен, бұл өңірдегі әскери, әкімшілік биліктегі ұстаған салмағы зор болды.

Бағынған ойраттардың қалған топтары мен Халха және Ішкі Моңғолиядан көшірілгендер, XVIII ғасырдың екінші жартысында бұл өңірдегі моңғолдардың саны 20-30 мыңға жетті. Сол кезең үшін айтарлықтай күш. Бұларды буферлік күш, көшпелі әскери әлеует ретінде қазақтарға, Орта Азиямен арадағы шекарада да пайдаланды. Моңғолдар маньчжур, сібелерден кейінгі билік элитасындағы сенімді этнос ретінде қаралды. Олар тіпті Іле генерал-губернаторлығының әскери амбаны (уәзірі) дәрежесіне дейін көтерілді, бұл мансап сол кезеңдегі Шыңжаңның ең жоғарғы билігі есептелінетін. Цинь билігі қазақтардан гөрі моңғол текті халықты сенімді этнос ретінде қарады. Бұның себебі, Цинь іргесін қалаған алғашқы императордан тартып Цинь әулеті моңғол тайпаларымен тығыз қарым-қатынаста болды. Моңғолдар мен маньчжурлар арасында құдандалық қатынас орнады. Бұл өз кезегінде маньчжурлардың күшеюіне айтарлықтай ықпал жасады. Қытайдың Миң әулетін бағындыруда моңғолдардың атты жасақтары елеулі рөл атқарды. Жоңғарларды жою соғысында Циньге бағынған Халха, Ішкі моңғолдың әскерлері, әскери аттары мен жем-шөптері маңызды рөлге ие болды. Жоңғар жойылғаннан кейін кезеңде Еділ бойындағы торғауыттар мен Цинь арасында елшілер алмасу болды. 1756-жылы (Цяньлунның 21 жылы) Торғауыт елшісі орыс жерін басып, үш жыл дегенде Цинь ордасына жетеді. Цяньлун император Жэхэдағы (ge he) жазғы сарайында күтіп алады. Кейін Тибетке жеткізіп салады. Келесі жылы Цинь ордасына қайтып оралады. Цяньлун императордың торғауыттар мен қазақтар туралы сұрақтарына жауап береді. Сый-тартуларын алып Еділ бойына оралады [18; 159]. Міне осының жемісі ретінде 1771-жылы «Ішкі Шаңды жорық» есебінен Еділ бойынан 50-60 мыңдай торғауыттар Жоңғария жеріне оралды, Цинь билігі бұларды қабылдады. Бұл шекараны бекемдеу, қауіпсіздік пен орнықтылық үшін кемшіл адами ресурсты толықтыруда маңызды болды. Десе де, тегі моңғол нәсілді жұрттың күш алып, бірігіп кетуінен сақтанып оларды жер-жерге бөліп орналастырды.

Этникалық қытайлар егіншілік, қала шаруашылығы, сауда, логистика мақсатында келіп қоныстана бастады. Бірақ саны өте шекті болды. Әскери мақсатта тың жерлерді игеру үшін Дихуа, Құмыл, Тұрфан маңына шоғырланды. 1760-1800-жылдар аралығында қоныстанған бұлардың саны 20-40 мыңның төңірегінде болды. Бұлардан тыс дүнгендер Шыңжаңмен көршілес жатқан Ганьсу, Шэньси өңірінен Дихуа, Құмыл, Тұрфан маңында сауда, қолөнер, егіншілік мақсатында қоныстанды. XVIII ғасырдың соңына қарай олардың саны 10-15 мыңға жетті. XIX ғасырдың ортасында басталған «Дүнген көтерілісінде» бұлардың рөлі күрт артты.

Цинь империясы бұл араны қытайландыруды емес, әскери-әкімшілік жағынан тұрақты бақылауды мақсат етті. Халықты әдейі араластырып, бір этностың үстем болуына жол бермеді. Қазақтармен шекарада моңғол-маньчжур белдеуі құрылды. Десе де, Еділден оралған торғауыттардан сақтанып, оларды 3-4 өңірге бөліп қоныстандырды. Өз бетімен еркінше қоныс аударуына тыйым салынды. Іле жерінің солтүстік-батысында солондар, оңтүстік-батысында сібелер, оңтүстік-батысынан оңтүстік шығысына дейін ойраттар айнала орналасқан, олардың барлығында өздеріне тән жерлері бар, бір-біріне өз беттерімен кіруіне жол берілмеді [12; 178]. Демек, көші-қон саясатында анық, жүйелі, қатаң ережелер арқылы реттеп отырғаны анық.

Цинь билігінің сәтті отарлық жобаларының бірі Қашқариядан Іле өңіріне тараншыларды (ұйғырлар) қоныстандыру болды. Тараншылар арқылы Іле өңірінің егіншілігі дамыды. 1760-1770-жылдар аралығында 30-50 мың адам Ілеге келіп қоныстанды. Бұл кейінгі Іле өңірінің демографиясына да үлкен әсерін тигізді. Жоңғарды жойғаннан кейін тың игеру шарасын шұғыл атқарды, сол кездегі тың игеру желісі былай болды: 1758-жылы Үрімжіде, 1760-жылы Іледе, 1765-жылы Тарбағатайда тың игеруді басталды [21; 86]. Тың игеру арқылы әскерді тұрақты, сенімді азық-түлікпен қамдау маңызды болды. Цинь билігі қазақтардан осы жерлерді иеленіп кетуден қатты алаңдады. Өйткені, сол кезде Қазақ хандығының әскери әлеуеті мен мүмкіндігі біршама күшті болды. Қазақ-маньчжур арасында болған соғыстар бұл қауіпті тіпті еселей түсті. Ол уақытта Еуразия даласының кең алқабында қазақ ру-тайпалары көшіп-қонып жүрді. Көшпелі мал шаруашылығы таралған аудандар Еуразия даласының орасан зор кеңістігін алып жатты. XVIII ғасырдың басында солтүстік шекарасы Ертістің оң жағасын бойлай өтті... Кіші Орданың қазақтары жазда Орынбор маңында және Мұғалжар тауларында көшіп жүрді, ал қысты Сырдария және Борсық құмдары мен Қарақұмда өткізді, Орта Орданың қазақтары бір жазда Семей түбінен Троицкіге қарай барып, кері

кайтып отырған [24; 181-182]. Міне осындай кең аумақта, әскери қуаты жоңғарлармен шамалас екінші бір көшпенді мемлекет Қазақ хандығымен бейбіт саясат ұстануды жөн көрді. Ұсақ қақтығыстарды есепке алмағанда, ірі әскери соғыстарға бармады. Қазақты билеуші хан-сұлтандар Жоңғардың кейбір иеліктері өздері бұрын айырылған, қазақтардың дәстүрлі иелігі ретінде қараса, күллі Жоңғарияны басып алған Цинь империясы бұл аумақты жеке дара басыбайлы өз жері ретінде қарай бастады. Сол себепті, Цинь билігі үшін жаңа аумақтың қауіпсіздігі, шекараның орнықтылығы ең басты орынға шықты. Түрлі шараларды жүзеге асыруы да осы үшін еді. Десе де, қоныс аударған халықтардың салт-дәстүрі, наным-сенімі әртүрлі, саяси орыны түрліше болды. XIX ғасырдың ортасында Шэньси, Ганьсудан басталған Цинь билігіне қарсы дүнген-мұсылмандардың көтерілісі бұл арадағы мұсылмандар тарабынан қолдау тапты, уақытша жергілікті Цинь билігінің құлауына әкелді. Іледе қысқа мезгілде билік аударылып, тараншыларды негіз еткен билік орнады. Кейін бұл көтеріліс жанышталғаннан кейін бір бөлім тараншы-ұйғырлар Қазақстанның Жетісу өңіріне келіп қоныстанды.

Қазақ хандығы Цинь империясы үшін тікелей жауласушы ел емес, керісінше жаңа өңір, аймақ ретінде қарастырылды. Цинь билігі қазақтарды толық бағындыруға ұмтылмады және бұл мүмкін де емес еді. Дәстүрлі қытайдың ежелден берігі патшалық-империялық ойлау жүйесінде, қытайдың орталық билігімен дипломатиялық қарым-қатынас орнатқысы келген елдерді өзіне бағынышты вассал ел ретінде қарау дәстүрі болды. Цинь билеуші элитасы өзге ұлттан шықса да, бәрібір дипломатиялық ұстанымда империялық дәстүрлі көзқарастан айнымады. Қытай және маньчжур деректерінде, зерттеуші тарихшылар Қазақ хандығын вассалды ел деп бейнелегенмен, шын мәнінде дербес ел ретінде тәуелсіз ішкі-сыртқы саясат жүргізді. Елдік мүдделер үшін кейбір шағын қақтығыстардан тайынбады. Тіпті кезінде жоңғарлар күшпен басып алған, қазіргі кезде Цинь иелігіндегі байырғы қазақ жерлерін қайтарып беруді талап етіп елшілер жіберді. Екі ел арасында елшілік қатынас орнатып, сауда орталықтарын ашуды талап етті. Ал Цинь билігі шекара қарауылдарын қойып, қауіпсіздікке назар аударды, осы өңірді басқаратын ең ықпалды Іле генерал-губернаторлығын құрып, жергілікті жерлерге әкімшілік мансаптылар жіберді, сыртпен дипломатиялық байланысты реттеуге баса назар аударды.

Цинь үкіметі қазақтарды Іле, Қорғас, Лепсі өзендерінің аңғарларынан, Алакөл көлінен, Тарбағатайдан және Ертіс өзенінің жоғары ағысындағы жерлерден қуып шығу саясатын жүргізе бастады. Әсіресе 1762-1765-жылдары бұндай жағдай қазақ халқына жарияламаған жаңа соғыс іспетті болды, қытайлар қазақтарды жазықсыз жазалап, олардың малы мен дүние-мүлкін тонауды күшейте түсті [25; 183-212]. Бұл кезде, солтүстіктегі Ресей империясының қазақ жеріне отарлау саясатының күшіне ене бастауы, қазақтарға тиесілі батыс пен солтүстіктегі жайылымдық жерлерден қуыла бастауы, өзен-көлдерге шектеу салынып, тарылуы қазақ ру-тайпаларының шығысқа қарай қоныс тебуіне итермелеген себептердің бірі еді. Шекараны бекемдеуде қорғануды басты орынға қойды, қарауыл бекеттер салып, күзетті күшейтті.

Қарауыл бекеттердің орнауы және сауда-саттықтың қалыптасуы екі ел ортасындағы маңызды өзгерістердің бастауы болды. Цинь патшалығының калун (қарауыл) деген сөзі маньчжур тілінен шыққан. Оны қытайша калун, халун деп атаған [12; 176]. Іле, Тарбағатай өңіріндегі қарауылдар ең алғаш 1758-жылы Ертіс өзенінің батыс тармағындағы Букун өзені маңында орналасқан. 1761-жылы Тарбағатайдың кеңесші уәзірі Агуйға қарауыл орнататын жерді таңдауға бұйрық берілген, қыркүйекте Құмалақтан Дөті шоқысына дейін 21 қарауыл орнатылып, барлаушы қызметкерді әскерімен сол жерлерге жібереді [12; 177]. Іле генерал-губернаторлығы құрылмай тұрып Цинь билігі шекаралық сызықты түгендеуге тездеп кіріскен. Бұның басты себебі, Жоңғарлардан босаған иен жерге қазақтар иелік етуге, жайылымдарға қоныстануға талаптар қоя бастауында еді. Бұл уақытша жалға алу емес, ежелгі өз қоныс иелігін сұрау болды. Цяуьлун императордың 1757-жылы қыркүйектің 1-күні Абылай ханға жазған хатында: «Меніңше, сіздерге артықша заң-ереже қолдану қажетсіз. Бізден тым шалғай тұрғандықтарыңыз үшін, сіздерді Халха моңғолдарымен тең қоюға болмайды...». Мынаны ұғынуыңыз ләзім: Жоңғарлар жайлаған жерлердің барлығы да біздің иелігіміз. Ал сіз өз еліңіздің топырағын қапсыз қорғаңыз, біздің иелігімізге бейберекет соқтығысушы болмаңыз [2; 30]. Бұл кезеңде Абылай хан Тарбағатай мен Іле өңірін сұратып елшілер жіберіп те үлгірді. Цяуьлун императордың 1757-жылы қараша айының 16-күні қазақтың Абылай бастаған ел ағаларына жазған хатында: «Қазақ ханы Абылай, Әбілпейіс сіздердің Қанжығалы, Танаш, Атығай, Өміртай, Төлен, Аранжы, Бекенай деген елшілеріңіз Жэхэ шаһарында менімен жолықты... Елшілеріңіздің ежелгі өрісіміз еді деп сұраған Тарбағатайға келсек, ол жер енді ғана тынышталды, қазірше иен жатыр. Сарандық жасамай-ақ оны берер едім... еңбек көрсетуге үлгермедіңіздер. Бұндай жағдайда

оны сыйға беру мемлекетіміздің тәртібіне үйлеспейді» [2; 36], – деп жауап берген. Демек бұл деректер Цинь империясы қазақтарды өзге ел ретінде қабылдағанын және шекараны бекемдеп, сақтауға баса назар аударғанын аңғарамыз. Ал ол кезең үшін шекаралық қарауыл бекеттер орнату мен оның санын көбейту шекараны тиімді басқарудың бірден-бір жолы болды.

Қарауылдың, бұл шекаралық бекеттердің қандай рөлі болған деген мәселеге тоқталсақ, Цинь империясы кезінде солтүстік-шығыстағы Моңғолияда және батыс терістіктегі өңірлерге орнатылған қарауылдар рөлі нақты жағдайға қарай әртүрлі болған. Демек кезінде Цинь империясы Жоңғар хандығымен де шекаралас аумаққа қарауыл бекеттер салған тәжірибесін қазақтармен екі ортадағы шекаралық саясатқа көшіріп, жетілдіріп қолданғанын аңғарамыз. Жалпы алғанда бұл қарауылдар сыртқы жайылымдарды басқарып-барлау, сауданы бақылау, тың игеріп, кен ашуды тексеріп, қашқандар мен ұрылардан сақтану, салық жинау, сұғанақтықтан сақтану, хат-хабар жеткізу сияқты міндеттер атқарды. Қазақтардың бай мал шаруашылық өнімдеріне деген Цинь империясының сұранысы еді. Бұл сауданы бақылау үшін де қарауылдың маңызы зор болды. Іле, Тарбағатай өңіріне келгенде Цинь империясы қазақтардың кіруіне тосқауыл қою мақсатында қарауыл орнатты. Олар жыл сайын шарлау, бақылау алып барып шекарадан өтіп кеткен қазақ ауылдарын кері қуып отырған. Қарауылдың ең көп орнатылған жері Іле өңірі болды. Десе де, бұл қарауыл шекара дегенді білдірмейді [12; 178]. Және қарауыл саны маусымға қарай өзгеріп отырған. Көшпелі қарауылдар ауа-райы мен маусымға, көші-қонға қарай өзгеріп отырса, тұрақты қарауылдар жылдар бойы бір жерде болды.

Жаңа жердің өзіне тән әлеуметтік жүйесін қалыптастыру, қала, бекіністер мен қарауыл бекеттердің іргесін бекемдеу үшін әскер күшімен қоса, әскерді азық-түлікпен қамдау да өзекті болды. Бұл үшін егіншілікке бейім халықтарды көшіріп қоныстандырып, тың жерлерді игеріп, егін еккенмен, бұдан басқада мәселелерді орталық билік толық шешуге қауқарсыз болды. Бұның басты себебі, бұл өңірдің империяның басқа өңірлерінен тым алыс орналасуы еді. Цинь империясы үшін де, қазақтар үшін де екі жақты сауда, экономикалық барыс-келіс аса қажетті болды. 1757-жылғы тамыздың 30-күнгі император бір жарлығында: «Егер сауда-саттық ісін ауызға алып жатса, Абылайға қазір қазармамызда саудагер жоқ. Саудагерлерді шақырып, белгілі дайындықтар жасау үшін міндетті түрде алдымен орын көрсетіліп, уақыт белгіленуі керек деңдер», – деп айтылған [2; 28]. Цинь империясына жылқы аса қажет еді, ал торғын-торқа, шай, түрлі тұрмыстық бұйымдар қазақтарға зәру дүние еді. Екі ел арасындағы сауда-саттықтың орнауы мен дамуы кезек күттірмейтін маңызды істердің біріне айналды. Цинь билігі үшін шекараны бекемдеу саясатының сәтті жүзеге асуының бір шеті осы сауда-саттыққа барып тірелді.

Цяньлун императордың билігінің 20-жылында (1755 жыл), Цинь әскері Жоңғар хандығына жорыққа аттанған тұста, қазақтарға алғаш рет елші аттандырып он мың қазақ жылқысын Цинь тауарларына айырбастауды ұсынды. Міне бұдан әр екі тарапта сауда-саттық байланысқа мұқтаж болғанын аңғарамыз. Бұл мұқтаждық ғана емес, Цинь үшін орнықтылықтың өзегі еді. Алайда, Әмірсана сияқты жоңғар ақсүйектерінің көтерілісіне байланысты бұл сауда жүзеге аспады [26; 243]. Цинь империясы жөнінен, қазақтармен жылқы саудасы маңызды еді. Цяньлун императордың уәзірлері екі шешімі қиын мәселеге назар аударды. Бірі әскери көліктердің қажеттілігі, енді бірі оларды жеткізудегі шығынның көптігі. Бұл соғыстың сәтті-сәтсіз болуының кепілі еді. Бұның ішінде жылқымен қамдау алдыңғы орында тұрды, Цинь әскерінің жоңғарларға қарсы соғысында, үнемі алыс жол басып жорық жасауға тура келді, бұған зор жылқы, күйлі жылқылар қажет еді [26; 246].

Цинь империясының жоңғар сияқты көшпенділермен сауда жасау тәжірибесіне ие болды, ал оның қазақтармен саудасы 1758-жылы, қазақтар 1757-жылы Цинь сарайымен ресми қарым-қатынас орнатқаннан кейін бір жылдан соң басталды. Қазақ сұлтандарының бірі Абылай: «Егер біз өзіміздің жылқылар үйірін Цинь қалаларына әкеліп, оларды бізде жоққа айырбастасақ, бұл өте тиімді болады», – деді. Осыған жауап ретінде жергілікті Цинь генералдары қазақтармен сауданың пайдалылығы туралы баяндады. Нәтижесінде сауда келесі жылы (1758) Үрімжіде басталып, 1765-жылға дейін созылды. Қазақтар Ресейге Цинь империясымен неге қарым-қатынаста болғанын түсіндіргенде, олардың мақсаты тек сауда жасау екенін талап етті. Бұл сол кезде Цинь империясымен сауда жасау қажеттілігінің қазақтар үшін айқын болғанын көрсетеді. Цинь жағы өз кезегінде азықтыққа мал, соғыс жылқыларына мұқтаж болды және қазақтарға мата мен шаймен төлеуге дайын болды [19; 234].

Цинь империясы қанша мұқтаж болса да, Қазақ хандығымен, Орта Азия халықтармен сауда-саттықта аса сақ қимылдады. Цяньлун императордың 1757-жылы қарашаның 18 күнгі мәліметте: «Абылай Үліңгірде жылқы өткізіп айырбасқа бұйым алсақ», – деп тілек білдірген еді. Оған жер

мойыны тым қашық болса саудагерлердің барып-келуіне қолайсыз болады. Келер жылы (1758) шілде айында Еренқабырға, Үрімжі өңіріндегі базарға жылқы айдап барып айырбасқа бұйым алыңыздар, деп жауап бердік. Ал Үрімжіге келсек, қазір тың игермекші болып отырған мына тұста, қазақтармен сауда жасасудың біз үшін пайдасы көл-көсір» [2; 39]. Үрімжінің беті ашық, кең, бірнеше жерден базар ашуға қолайлы. Ал, Тұрфан шекараға (Цинь қосындары тұрған жерге) мініп тұр әрі салынған қамалдары бар. Қазақтар ұйғырлармен үйір-айқас бола берсе, кейіндеп бас ауыру тауып алуымызда ықтимал [2; 41], делінген. Десе де 1758-жылы Үрімжі (Дихуа) қаласында сауда жәрмеңкесі ашылды. Осылай «жылқыға жібек» саудасы басталды. 1760-жылы Іледе, 1763-жылы Тарбағатай Шәуешек қаласында сауда жәрмеңкесі ашылды.

Осы деректерді жинақтай қарастырғанда, Цинь империясының әскери-әкімшілік басқаруы, қарауыл жүйесі, гарнизондық қоныстандыру және шаруашылық игеру шаралары өз алдына дербес жүргізілген саясат емес, бірін-бірі толықтыратын тұтас механизм болғаны байқалады. Әкімшілік құрылым жаңа аумақты саяси тұрғыдан басқаруды қамтамасыз етсе, қарауылдар халықтың қозғалысын бақылау мен қауіпсіздікті қамтамасыз ету қызметін атқарды. Әскери қоныстар империяның тұрақты күшін шекаралық кеңістікте орнықтыруға мүмкіндік берді, ал тың игеру мен егіншілік гарнизондарды жергілікті азық-түлік ресурстарымен қамтамасыз етті. Осы тұрғыдан Цинь билігінің шекараны бекемдеу саясатын тек әскери қорғаныс шарасы ретінде емес, жаңа аумақты саяси, демографиялық және шаруашылық тұрғыдан игеруге бағытталған кешенді аумақтық орнықтыру саясаты ретінде қарастыруға негіз бар.

Талқылау

Зерттеу нәтижелері Цинь империясының бұрынғы Жоңғар хандығы аумағындағы шекаралық саясатын тек әскери қорғаныс немесе қарауылдар жүйесін қалыптастыру шеңберінде түсіндіру жеткіліксіз екенін көрсетеді. Цинь билігі жаңа аумақтағы тұрақтылықты әскери күшпен ғана қамтамасыз етпей, оны әкімшілік басқару, этнодемографиялық қоныстандыру, шаруашылық игеру, сауда және дипломатиялық реттеу тетіктерімен ұштастырды. Бұл жағдайда Іле генерал-губернаторлығы саяси-әкімшілік орталық рөлін атқарса, қарауыл жүйесі аумақтық бақылауды жүзеге асырды, әскери қоныстар тұрақты империялық қатысуды қамтамасыз етті, ал сауда мен дипломатиялық байланыстар Қазақ хандығымен шекаралық қатынастарды реттеудің салыстырмалы түрде бейбіт құралдарына айналды. Сондықтан Цинь саясатын әскери жаулап алудан кейінгі аумақты институционалдық тұрғыдан бекітуге бағытталған көпқұрамды саяси модель ретінде бағалауға болады.

Цинь империясының шекаралық саясаты айқын, жүйелі жүргізілді. Олар екі ел арасындағы саудаға баса назар аударды. Өйткені, қазақтардан сатып алынатын жылқылар әскердің көлігі ғана емес, тың игеруге келген қоныстанушылардың жер жыртатын көлігі ретінде пайдаланылды. *«Үрімжіде қазақтармен сауда басталғаннан кейін, Цинь үкіметінің Шыңжаңда тың игеріп, қару-жарақ, қорғаныс қабілетін күшейтуіне төтенше тиімді болды»,* – деп жазады қытай тарихшысы Су Бэйхай [12; 231]. Цинь билігі алғашқы уақытта тың жерлерді игеруде жылқы күшін қолданды. Кейіннен жылқы жетіспеген соң өгізді егіс көлігі ретінде пайдалана бастады. Цинь ордасының 1760-жылы наурыз айындағы бір мәліметінде: *«Ақсудан Ілеге дейінгі бекеттерде жылқы жетіспейді. Күшардағы мыңнан аса жылқыны түгелдей жинап қораға сақтау керек, әскерлердің сол жерде тың игеруінің маңызы зор. Қазір Үрімжіде қазақтардың жылқысы өте көп, санына қарай жөткеп істету керек...»* деп көрсетілген [12; 231]. Цяньлун императорға 1767-жылы жолданған бір мәліметте: *«Іледегі айырбас саудадан қазақ жылқыларын едәуір көп алдық. Үрімжі, Баркөл және Құмылдағы қосынымызға қажетті аттар жылма-жыл толықтырылып тұруы қажет»,* – деп айтылған [2; 90].

Цинь заманында тың игерудің стратегиялық негізі ішкі алаң мен сырт жақтағы қатердің қатар сақталуында еді [23; 15]. Себебі жаңа жерлерге тұрақты билігін ұстау үшін, ішкі және сыртқа жаққа қаратылған дәйекті саясаттың болуын қажет етті. Осы бос кеңістікті игеру үшін түрлі саяси шешімдерге барды. 1764-жылы Цинь билігі 1020 сібе әскерін және 4 мыңнан астам отбасы мүшелерін Шэньяннан аттандырып, Моңғол үстіртін басып, Ілеге келіп қоныстанды [23; 16]. Бұл көші-қон саясаты бұнымен тоқталып қалмады, жалғасын тапты. Ол кешенді түрде, табанды атқарылды. Қарауыл бекеттерін құру мен ол маңға халық қоныстандыру Цинь билігінің алдымен қолға алған саяси қадамдарының бірі болды. Олар этномиграциялық саясат пен қарауыл бекеттердің қауіпсіздігін шебер ұштастырды. Сөздің дәлелі ретінде мына деректерге назар аударайық: «Батыстан оңтүстікке

карай, Іле өзенінің солтүстік жағалауына дейін үлкенді-кішілі 23 қарауыл қойылған, олар солондардың қосынбасы уәзіріне қарайды. Қарауылдың сырт жағын қазақтар мекендеген. Іле өзенінің оңтүстігінен батысқа қарай үлкенді-кішілі 16 қарауыл сібелердің қосынбасы уәзірлігіне қарайды. Қарауылдың сырт жағы өзен арқылы қазақтармен шекараласады» [13; 193]. Алтай тауынан басталып Хантәңірі сілемімен аяқталатын тұтас қарауылдың сыртын қоршап қазақ қоныстары ірге тепті. «Қарауылдар Шыңжаң көшпелілерін Қазақстан мен Қырғыз туыстарынан жасанды түрде бөле отырып, қазақтар мен қырғыздардың көшпелі жерлері арқылы өтті. Бастапқыда шекараға тас үйінділері түрінде белгілер қойылған еді, алайда олардың арақашықтығы 100-ден 500 шақырымға дейін созылып жатты. Осыған байланысты 1763-жылы Іле генерал-губернаторы Мин Жүй: «Оны қорғауға солдат жіберу бейне қамшысы аттың сәуіріне жетпейтін аттылының күйін кешкенмен бірдей», – деп атап өткен болатын. Бұл қазақтар мен қырғыздардың белгіленген шекара сызығын мойындамағанын білдірді. Сондықтан Шыңжаң шекарасында сібе, солон, халха моңғол және ойрат әскерлерінің гарнизондарын орналастыру шешілді. Бұл төрт гарнизонның қарауылдары тұрақты, жылжымалы және уақытша болып үш топқа бөлінді» [14; 193].

Цинь империясының қазақтарға қаратқан саясаты уақыттың өтуімен бірте-бірте өзгере бастады. Сол кездегі Қазақ ордасы мен Цинь империясы арасындағы байланыс көпқырлы, күрделі барыстарды бастан кешірді. XVIII ғасыр аясындағы тарихи оқиғалар көбінде қазақтар Ежен хан деп атаған, Цинь империясының алтыншы императоры, 60 жыл (1736-1795) билік жүргізген Цяньлун патшаға байланысты болып келеді. Екі ел арасындағы дипломатиялық, экономикалық байланыстар осы император кезінде орнап, дамыды. Шекараның нобайы да осы кезеңде қалыптаса бастады. Қазақтарға жүргізген шекаралық саясатының өзгеру, икемделу кезеңі де осы уақытта болды. Оны біз Цинь елінің мұрағат құжаттарынан, орда естеліктері мен император жарлықтарынан байқаймыз. Цяньлун император қазақтарға қарата алғаш ескерту сипатындағы жарлығын шығарды, бір-біріміздің шегімізден аспайық деп бұйырды. Император қазақ пен жоңғардың ғасырларға созылған өштігін пайдаланып, өзіне бағынған жоңғар күшінен қолданып қазақтарға жорық жасауды да ойластырған жоқ. Бұның себебі, біріншіден, жаңа бағындырған солтүстік батыс шекарасында тағы да бір тынышсыз соғыстың болғанын қаламады. Екіншіден, жоңғардың әр тайпасының осы барыста қайта бірігіп, ірі күшке айналып кетуінен алаңдады. Еділден оралған торғауыттарды бір жерге қоныстандырмай, 3-4 жерге бөліп жіберуінің бір себебі де осы сақтықтан еді. Қазақтардың жері кең, ру-тайпалары мол, күрделі еді, Цинь империясының қазақтарды бағынышты ету сол кезде де, келешекте де жүзеге аспайтын. Айбармен ықтыру айласы іске аспайтын, өзіне бағынған жоңғарлар мен қазақтардың өштігін жұмсартудың бірден-бір амалы қатаң шекара арқылы бөліп тастау деп қарады. Өйткені Цинь империясының бұдан бұрын қолданған шекара саясатын қазақтармен арадағы шекараға айнытпай қайталады. Жоңғарды бағындырған Цинь империясы сол заманның құдіретті әскери күшіне ие мемлекет еді. Қытайдың бұдан бұрынғы кез келген мемлекетімен салыстырғанда, бұл кезеңдегі шекаралық аймақ пен шекаралық мәселе күрделі де ауқымды болды. Цяньлуннан бұрынғы Канси (1622-1722), Юнчжэн (1723-1735) екі император заманында елдің солтүстігінде Патшалық Ресеймен шекара келісімдерінде өте белсенді болды. Жоңғарлармен де шекаралық келісім жасады, 1739-жылы Цяньлун император Жоңғар мен өзіне бағынған Халха моңғолдары арасында шекара келісіміне келді. Бұл шекаралық бітім, келісімдер ел іргесін бекемдеп, ұзақ уақыт шекараны орнықты ұстауға ықпал етті. Жоңғарлар жойылғаннан кейін, бұрынғы шекара шегі өзгерді, жаңа аумақтар қосылды. Осы кездегі императордың «әркім өз шекарасын қорғап, бір-біріне өтіп тонау жасауға шектеу қойылсын» деген жарлығының да тарихи мәні осында еді [21; 48]. Бұдан әр кезеңде де Цинь империясының шекара мәселесінде айқын, батыл көзқарас ұстанып, табанды, кескін саясат ұстанғаны аңғарылады.

Цинь билігі басында қазақтарды қарауыл бекеттен өткізбеуге, қарауылдан өтіп мал жайлауға, қыстауға, қоныстануға мүлдем тыйым салды. Үзілді-кесілді бас тартты. Қатаң позициясын аңғартты. Бірақ, көп ұзамай бұндай қатаң шектеу саясатын ұстап тұру мүмкін емес екені айқындала түсті. Қазақ ру-тайпалары анда-санда, оның үстіне кейбірі маусымдық жылжымалы сипат алған қарауылдардан баса көктеп өтті. Ендігі жерде қатаң тыйым салудан гөрі, мал басына қарай салық төлетуге көшуге ауысуға мәжбүр болды. Қазақтар Цинь патшалығының батыс шекара өңіріне көптеп кіргендіктен, Цинь жасақтары оларды қууға шарасыз болып, Цинь үкіметі қазақтар жөніндегі саясатын амалсыздан қайта қарауға мәжбүр болды [13; 197]. Осы жөнінде Цяньлун император бұрынғы позициясын азырақ өзгертіп, мынадай бұйрық түсірді: «Қазақтар жайылымсыз қалса немесе бұлап-талаудан қорқып, өз еріктерімен патшалыққа қараса, қабылдап алып, мансапты жіберіп басқарыңдар. Уақыт өте келе адам

саны көбейсе залың, анжы секілді мансаптар тағайындаңдар» [13; 198]. Міне бұдан қатаң ұстанымның жұмсарғанын аңғаруға болады. Цяньлун император Агуйға қазақтарға мыналарды жеткізіп деп тапсырады: «Қазақтар малын қыстың қыспағынан шығару үшін лайықты жер іздеп, біздің қарауылдың ішіне кіріп қыстайтын болса, біздің уәзірлерімізге алдын ала айтып, салығын төлесе ғана рұқсат етіледі» [8; 199]. Шығу тегі басқа болғанмен, Цинь империясының шекара өңірге қолданған саясаты дәстүрлі қытайдың саясатын қайталады. Жоғардағы деректерден, Цяньлунның қазақтар жөніндегі саясаты, Хан, Таң дәуіріндегі батыстағы саны аз ұлттарға қаратқан саясатпен салыстырғанда жақсырақ болғанмен, әлі де «амалын тауып шырғалау, барлығынан сақтану» сынды дәстүрлі саясаттан арыла алмады», – деп баға береді қытайлық тарихшы Су Бэйхай [12; 201]. Цинь билігі үшін өзі басып алған жерлерінде «екінші көшпелі хандықтың» қайта өркендеп, бой көтеруі тиімсіз еді және шекараға, көршілес елмен жасасқан қарым-қатынаста барынша сақ, байыпты кейде төзімді ұстанымда болды.

Сонымен қатар XVIII ғасырдағы Цинь қарауылдарын қазіргі мағынадағы толық демаркацияланған мемлекеттік шекарамен теңестіруге болмайды. Қарауылдар нақты аумақтарды бақылауға, көшпелі топтардың қозғалысын шектеуге және шекаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған әскери-әкімшілік бекеттер жүйесі болды. Олардың бір бөлігінің маусымдық сипатта болуы, арақашықтықтарының тұрақсыздығы және қазақ руларының қарауылдардың сыртқы және ішкі аумақтарын дәстүрлі көші-қон кеңістігі ретінде пайдалануын жалғастыруы шекараның әлі де сызықтық әрі толық бекітілген сипат алмағанын көрсетеді. Сондықтан XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ-цинь шекаралық кеңістігін белгіленіп қойған мемлекеттік шекарадан гөрі, бақылау, келіссөз, қақтығыс және маусымдық қозғалыс қатар жүрген қалыптасушы шекаралық аймақ ретінде қарастырған орынды.

Қазақтар тарапынан қайратты қарсылық көргеннен кейін, Цинь үкіметі 1767-жылы келіссөз жасауға мәжбүр болды да, қазақтарға Тарбағатай аумағын және Шығыс, Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның жерлерінде қыстауға, көшіп қонуға рұқсат берді, келісім бойынша тамыздан наурызға дейін қазақтар көшкен малдың 1 %-ын салыққа төлеуге келісті [17; 104]. Осылайша, қазақтар 1767-жылдан бастап жоңғарлар басып алған, одан кейін Цинь империясының иелігіне өтіп кеткен ежелгі қоныс жайылымдарына қол жеткізді деуімізге болады.

Цинь билігінің бастапқы қатаң шектеу саясатының біртіндеп өзгеруін орталық биліктің біржақты шешімі ретінде ғана түсіндіру жеткіліксіз. Бұл өзгеріске бірнеше өзара байланысты фактор ықпал етті. Біріншіден, қазақ қоғамының көшпелі шаруашылық жүйесі дәстүрлі маусымдық жайылымдарға тұрақты қозғалысты қажет етті және кең аумақты толық әскери бақылауда ұстау іс жүзінде күрделі болды. Екіншіден, Цинь әкімшілігі жаңа иеліктердегі гарнизондарды жылқы, мал және басқа да шаруашылық ресурстарымен қамтамасыз ету үшін қазақтармен сауда қатынастарына мүдделі болды. Үшіншіден, Абылай хан мен басқа қазақ билеушілерінің дипломатиялық белсенділігі жайылымдық аумақтар мен сауда мәселелерін келіссөз арқылы күн тәртібінде ұстап отырды. Осы факторлардың ықпалымен Цинь шекара саясаты қатаң тыйым салудан шартты рұқсат беру, салық салу және реттелетін маусымдық қозғалыс тәртібіне қарай өзгерді. Бұл үдеріс империялық саясаттың жергілікті саяси және шаруашылық жағдайларға бейімделу қабілетін көрсетеді.

Патшалық Ресейдің қазақ жеріндегі ықпалының күшеюі Қазақ хандығы мен Цинь империясы арасындағы саяси, сауда-саттық, дипломатиялық байланыстарына өз ықпалын тигізді. Патшалық Ресейдің Азияға кіруі екі бағытта — батыстан Каспий теңізінің жағалауынан; шығыстан Ертіс өзенінен жүрді [10; 60]. Бұл I Петр тұсында қолға алынды. Ол жөнінде I Петрдің: «Қазақ даласы — Орта Азияның кілті, сондықтан да Ресей қазақ хандығын өз қол астына алуы керек», – деген сөзі бар [27; 134]. Орыстардың қазақ жеріне ие болуына сол кездегі тарихи жағдай да аз көмектеспеді. XVIII ғасырдың аяғында Орыс империясының Қазақстандағы шекарасы Каспий теңізінің бойымен Алтай тауларына дейін созылып жатты. Сібір бекініс сызығының бойында Семей (1718 ж.), Өскемен (1718 ж.) және Павлодар (1720 ж.) бекіністері салынды. Ал Орынбор бекінісі әскери сызығының салынуы Кіші жүз бен Орта жүз территориясын толық қамтыды [14; 213]. Қазақ хандығының батыс және солтүстік шекарасына осындай қысым мен қауіп күшейген кезде, шығыстан Жоңғарияны басып-жаншыған жаңа күш Цинь империясымен байланысты реттеу күн тәртіпке шықты. Күн санап төніп келе жатқан Ресей ықпалын Цинь империясы сезіп, біліп отырды. Қазақ ханы Абылай батысынан қысып келе жатқан орыс ықпалының салмағын аз да болса әлсірете түсу үшін, Цинь патшалығына иек артқандай көрініп, екі алыптың ортасында өз саяси орнын нығайтуды көксеген еді [28; 186]. Алып екі империяның арасынан жол тауып шығу оңайға түспеді. XVIII ғасырдың

20-жылдарында Орта жүз бен Кіші жүздің кейбір сұлтандарының да дала өңірінде зор саяси ықпалы болды. Соңғыларының қатарына сол кездегі қазақ билеушілерінің бірі Тұрсын ханның екінші баласы, найман руларының басым көпшілігі мен қоңыраттардың бір бөлігін басқарған Барақ сұлтанды (1750 ж. өлген); Болат ханның ұлы, арғындардың рулық бөлімшелерінің көпшілігін, наймандар мен қоңыраттар қауымдарының кейбір әлеуметтік топтарын басқарған Әбілмәмбет сұлтанды (1739-1771); Уәли сұлтанның ұлы, арғындар құрылымындағы үлкен атығай руын басқарған Абылайды (1711-1781), Қайып ханның ұлы, алшындардың кейбір топтарын бастаған Батыр сұлтанды (1771 ж. өлген) жатқызу керек. Қазақтың оңтүстік жерлері мен даланың орталық аймақтарында жоғарыда аталған хандар мен сұлтандардың билік басына келуімен бір мезгілде Батыс Қазақстан аумағында Әбілқайыр хан оз жағдайын тез арада нығайтып алды, сол кездің өзінде-ақ кіші жүз руларының көпшілігі соның билігінде болатын. Оның бастапқы көтеріліп, хан сайлануы қазақтардың жоңғарлармен, Еділ қалмақтарымен және башқұрттармен әскери тайталасы тез өршіген жағдайда болған еді [24; 99]. Міне, орталықтанған күшті билік ордасы болмаған Қазақ хандығының жағдайы көрші екі империямен салыстырғанда тым мүшкіл болды. Екі империяда қазақтың хан-сұлтандарын өз мүддесі үшін пайдаланып қалуды ойластырды. Әртүрлі мансап ұсынып, елшілер жіберді, жарлық, бұйрықтар жолдады.

Цинь билігі қазақ пен орыс байланыстарына әр қашан сақтықпен қарады. Екі ел арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастарға көңіл бөлді. *«Қазақтар ежелден алақөңіл, олар бізге бағындық дегенмен, әр жағында жері мен жері шектесіп жатқан ірі ел орыстан да жасқанады. Сондықтан, әр екі ірі елге де жалтақтауы табиғи Қазір Әбілпейіс өз баласын орыстың Тобыл қаласына жіберіп, олардан нұсқау алғалы отыр. Олардың орысқа да бағыну ойының бар екені өте анық»* [2; 108] деп жергілікті билеушілер императорға мәлімет беріп отырған.

А.И. Тевкелевтің 1759-жылғы қазақ халқы, оның қысқы-жазғы мекендері туралы жазбасында: Бұл халықтардан Ресей базарына жылына 5-10 мың жылқы, 40 мыңға тарта қой жеткізіледі. Олардың қаруы садақ, білтелі мылтықтары онша көп емес. Осы қазақтардан тепкі көрген татарлар Қара теңізді сағалап, Ноғай даласына кетті де, одан ары Қырымға барып табан тіреді... орта жүздің жайлау қыстауы Ертіс пен Жайық және Ор өзендерінің аралығында, жоңғарлармен көршілес... бұлар кейде Хиуамен, кейде түркімендермен ұрлық жолында қақтығысып қалады, ал башқұрттармен бітіспестей өш. Алайда 1743-жылы Орынбор қаласы салынып, Жайықтың ұзын бойына, Үй өзені жағасына бекіністер орнатылып, оларға сапты әскер мен казак әскери күштері келген соң, Башқұртстан қоршалып, қазақтар мен арасына бөлік түскен соң, екі халық та бірқалыпты тыныш тұрып жатыр [29; 32-33], деп көрсетеді. Демек Ресей империясы үшін қазақтың ішкі-сыртқы жағдайы, сол кезеңдегі ахуалы айдан-анық болды. Тіпті олар Қазақ пен Цинь арасындағы қатынасқа да назар аудара бастайды. Өйткені Ресей үшін бұл аумақтағы күресте Цинь империясы ең қауіпті қарсылас, әскери күш еді. 1760-жылдың 29-қаңтарында Ресей тыңшысы Сафар Сәлиевке берілген нұсқау бойынша қазақ ортасына барғанда анықтап білуге тиісті ісі: 1. Қазір қытай әскерлері қайда, қай жерде, саны қанша, Ресейдің қай бекінісінен қанша жерде тұрады? 2. Қытай әскерінің бағыты қандай, қай жаққа және қашан жорыққа шықпақ, саны қанша, әскербасылары кім? 3. Абылай сұлтанның жіберген өкілдері жоқ па, олар кім және қайдан? Биылғы қысқа қарай кімді және қашан жібермек? Абылай қайдан, қандай хат алып тұрады? 4. Қытай әскерлерінің орыс елдімекендеріне шабуыл жасау пиғылы жоқ па, болса не себептен?... 6. Қазақтар көрші елдермен қалай тұрып жатыр, келіспеушілік, ұрыс-керістері жоқ па? [29; 72] деген сұрақтарға жауап табу болды. Ал, Цинь империясы үшін Патшалық Ресейдің шығысқа ірге кеңейтіп жылжуы өзінің осы өңірлердегі мүддесі үшін жаңа қауіп-қатер тудырды.

Зерттеу нәтижелері қазақ-цинь қатынастарының күрделі әрі көпдеңгейлі сипатын көрсеткен К.Ш. Хафизова мен Jin Noda еңбектеріндегі тұжырымдармен сабақтасады. Аталған зерттеушілер Қазақ хандығының Цинь және Ресей империялары арасындағы саяси кеңістіктегі дербес дипломатиялық мүдделеріне, сондай-ақ XVIII ғасырдағы Орталық Еуразиядағы халықаралық қатынастардың көпжақты сипатына назар аударады. Бұл зерттеуде аталған ұстанымдар шекаралық саясаттың ішкі механизмдерін талдау арқылы толықтырылады. Атап айтқанда, қазақ-цинь байланыстары тек дипломатиялық қатынастар деңгейінде емес, әскери-әкімшілік басқару, қарауыл жүйесі, қоныстандыру, шаруашылық игеру және трансшекаралық қозғалысты реттеу тетіктерімен өзара байланыста қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, Цинь империясының бұрынғы Жоңғария аумағындағы саясаты шекараны бір мезетте белгілеу әрекеті емес, ұзақ мерзімді аумақтық және институционалдық орнығу үдерісі болған деген қорытынды жасауға болады.

Түйіндей келсек, Цинь империясының Жоңғар жеріндегі шекараны бекемдеу саясаты бұл тек қарауыл бекіністер салумен шектелмеді. Бұл демографиялық, экономикалық, әкімшілік және дипломатиялық тетіктерді түгелдей, кешенді қолданған геосаяси жоба болды.

Қорытынды

XVIII ғасырдың екінші жартысында Цинь империясының Жоңғар хандығының территориясын басып алғаннан кейінгі Қазақ хандығымен арадағы шекараны бекемдеу саясатын жүйелі, жан-жақты талдау мынадай негізгі қорытындылар жасауға мүмкіндік береді:

Басқару жүйесінің жаңаша бетбұрысы, бұл Цинь билігі жаңадан басып алынған Жоңғар жерінде дәстүрлі автономиялық немесе вассалдық модельді емес, Орталық Азиядағы империялық мүдделерді қорғайтын орталықтандырылған Іле генерал-губернаторлығы сынды қатаң әскери-әкімшілік басқару жүйесін қалыптастырды. Іле генерал-губернаторлығының орталығы Күре қаласы маңызды саяси-экономикалық байланыс орталығына айналды. Цинь империясының сыртқы қарым-қатынасының бір бөлігі осы арада жүргізіліп отырды. Бұл саясат осы өңірдің толықтай Цинь иелігіне айналуына әкеліп соқтырды.

Шекаралық бақылаудың көпсатылы, түрлі форматы жөнінен алғанда, шекараны шегендеуде өзіндік ерекшелігі бар қарауыл жүйесі шешуші рөл атқарды. Маусымдық және тұрақты қарауылдардан құралған бұл бақылау бекеттері тек әскери тосқауыл қызметін атқарған жоқ, сондай-ақ, барлау, сауда қатынастары және дипломатиялық шекара рөлін қатар атқарды.

Этнодемографиялық саясаттың стратегиялық сипаты тұрғысынан қарағанда, Жоңғариядағы демографиялық вакуумды толтыру және шекараны азық-түлікпен толық, үзіліссіз қамтамасыз ету мақсатында жүргізілген тың жерлерді игеру саясаты мен маньчжур, сібе, солон, тараншы, дүнген, қытай ұлттарын арнаулы түрде қоныстандыру тәсілі өңірдің этноәлеуметтік құрылымын түбегейлі өзгертті. Бұл Цинь билігінің осы өңірдегі ықпалы мен рөлін барынша күшейтті.

Қазақ хандығы мен Цинь империясы арасындағы шекаралық жағдайдың өзгеруіне байланысты Цинь империясы қазақ көшпелілеріне қатысты алғашқыда шекараны қатаң жабу стратегиясын ұстанғанымен, Абылай хан бастаған қазақ дипломатиясының икемділігі мен геосаяси стратегиялық шеберліктің арқасында шекаралық қатаң режимді жұмсартуға мәжбүр болды. Қазақ ру-тайпалары байырғы жерлеріндегі қыстау, жайылымдарды белгілі шартымен маусымдық пайдалануға рұқсат берілуі Цинь шекара саясатының өзгерген сипатын дәлелдейді.

Жалпы алғанда, XVIII ғасырдың екінші жартысында Цинь империясының бұрынғы Жоңғар хандығы аумағындағы саясаты әскери жаулап алудан жаңа кеңістікті институционалдық тұрғыдан орнықтыру кезеңіне өтті. Оның тұрақтылығы тек әскери күшпен емес, орталықтандырылған әкімшілік басқару, қарауылдық-гарнизондық бақылау, мақсатты этнодемографиялық қоныстандыру, шаруашылық игеру, сауда және дипломатиялық байланыстардың өзара сабақтастығы арқылы қамтамасыз етілді. Осы механизмдердің жиынтығы Цинь билігінің жаңа иеліктердегі саяси және экономикалық қатысуын күшейтіп, Қазақ хандығымен арадағы шекаралық қатынастарды жаңа жағдайға бейімдеді.

Сонымен бірге зерттеу нәтижелері Цинь шекара саясатының өзгермейтін, біржақты сипатта болмағанын көрсетеді. Қазақ көшпелілерінің дәстүрлі маусымдық қозғалысы, қазақ билеушілерінің дипломатиялық белсенділігі, екі жақты саудаға деген қажеттілік және кең шекаралық аумақты толық бақылаудың күрделілігі Цинь әкімшілігін бастапқы қатаң тыйым салу тәртібін біртіндеп қайта қарауға мәжбүр етті. Нәтижесінде шекаралық қатынастар толық жабық режимнен шартты рұқсат, салықтық реттеу және маусымдық қозғалыс тәртібі қатар қолданылған икемді жүйеге ауысты.

Осыған байланысты XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ-цинь шекарасын кейінгі кезеңдердегідей нақты сызықпен белгіленген және толық демаркацияланған мемлекеттік шекара ретінде емес, саяси бақылау, әскери қатысу, шаруашылық пайдалану және көшпелі қозғалыс өзара тоғысқан қалыптасушы шекаралық кеңістік ретінде бағалау орынды. Цинь империясының қарастырылған шаралары кейінгі шекаралық қатынастардың институционалдық алғышарттарын қалыптастырғанымен, XVIII ғасырдың өзінде бұл үдеріс толық аяқталған жоқ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мұқаметханұлы Н. Қытай Цин империясының Абылай хан жөніндегі саясаты / Н. Мұқаметханұлы // Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті хабаршы. Халықаралық қатынастар және аймақтану сериясы. — 2021. — № 2. — Б. 7–17.
- 2 Цин әулеті сарай жылнамаларындағы (орда естеліктері) қазаққа қатысты деректер / қытай тілінен аударғандар Қ. Мұқанұлы, К. Қайыржанұлы. — Күйтүн: Іле халық баспасы, 2009. — 171 б.
- 3 Еженханұлы Б. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері / Б. Еженханұлы; қытай тілінен аударған Б. Еженханұлы, С. Сұңғатай. — Алматы: Дайк-Пресс, 2006. — III том. Цин патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары. — 154 б.
- 4 Еженханұлы Б. Цин дәуіріндегі Қазақ-Қытай қатынастарының архив құжаттары жинағы (2) / Б. Еженханұлы. — Бейжің: Қытай Мұрағат баспасы, 2007. — 658 б. (巴哈提·依加汉. 清代中哈关系档案编辑 (2) / 巴哈提·依加汉. — 北京: 中国档案出版社, 2007. — 658.
- 5 Еженханұлы Б. Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары / Б. Еженханұлы; қытай, маньчжур тілінен аударған Б. Еженханұлы. — Алматы: Дайк-Пресс, 2009. — 454 б.
- 6 Еженханұлы Б. Қазақ хандығы мен Цин патшалығының сауда қатынастары туралы Қытай мұрағат құжаттары / Б. Еженханұлы; қытай тілінен аударған Б. Еженханұлы, Ж. Ошан. — Алматы: Дайк-Пресс, 2012. — II том. — 417 б.
- 7 Еженханұлы Б. Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-цин қарым-қатынастары / Б. Еженханұлы. — Семей: Шәкәрім университеті, 2025. — I том. — 392 б.
- 8 Әбділәшімұлы Д. Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар / Д. Әбділәшімұлы. — Бейжің: Ұлттар баспасы, 2016. — 278 б.
- 9 Әбділәшімұлы Д. Елдік феномен: Қазақ хандығының Цин патшалығына жолдаған бірегей дипломатиялық құжаттары туралы тарихи-деректанулық зерттеу / Д. Әбділәшімұлы. — Токио: Токио шетел тілдері университеті Азия және Африка тілдері мен мәдениетін зерттеу институты, 2025. — 452 б.
- 10 Зәкенұлы Т. Ойратнама: Жоңғар мемлекетінің қалыптасуы мен дамуы, жойылуы / Т. Зәкенұлы. — Астана: «Ғылым баспасы», 2015. — 304 б.
- 11 Абылай, Уәли және Бөкей хандардың хаттары. Құжаттар жинағы / Құрастырушылар: Ж. Ошан, З.Е. Қабылдинов, Е.М. Торайғыров, Е. Сауырқан, М. Қадылбек, А.Р. Бейсембаева. — Алматы: «Литера-М», 2025. — 400 б.
- 12 Су Бэйхай. Қазақтың жалпы тарихы: ерте заманнан — XX ғасырдың алғашқы жартысына дейін. Төрт томдық зерттеу. XV-XIX ғасырлар аралығындағы Қазақ хандығы. Аударма, зерттеу, факсимилие / Су Бэйхай; қытай тілінен аударған Т. Зәкенұлы. — Алматы: «Асыл кітап» баспа үйі, 2019. — 608 б.
- 13 Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX вв / К.Ш. Хафизова. — Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. — 479 с.
- 14 Хафизова К.Ш. Китайская дипломатия в Центральной Азии. XIV-XIX вв / К.Ш. Хафизова. — Алматы: Ғылым, 1995. — 288 с.
- 15 Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов: [в 2 т.] / сост. и отв. ред. И.В. Ерофеева. — Алматы: АО АБДИ Компани, 2014. — Т. 1: Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. — 696 с.
- 16 Свод Законов Российской Империи. — Книга 1: т. 2. — Санкт-Петербург, 1912.
- 17 Русско-китайские отношения. 1689–1916. Официальные документы. — Москва: Книга по Требованию, 2013. — 140 с.
- 18 Мияваки Дзюнко. Соңғы көшпенді империя: жоңғарлардың гүлденуі мен құлдырауы / Дзюнко Мияваки; жапон тілінен қытай тіліне аударған Чао Кэ. — Көкхот: Ішкі Моңғол халық баспасы, 2005. — 182 б. (宫脇淳子. 最后的游牧帝国: 准噶尔部的兴亡 / 宫脇淳子. 内蒙古人民出版社出版, 2005. — 182).
- 19 Jin Noda. The Kazakh khanates between the Russian and Qing empires: central Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries / Noda Jin. — Boston: Brill, 2016. — 350 p.
- 20 Сейдін Н.Б. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындалу барысы. Ғылыми басылым / Н.Б. Сейдін. — Алматы: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2006. — 172 б.
- 21 Чжан Жун. Цин империясы Цяньлун дәуіріндегі қазақтарға қаратқан саясаты туралы зерттеу / Чжан Жун. — Ганьсу Ланьчжу қаласы, 2011. — 190 б. (张荣. 清朝乾隆时期哈萨克政策研究 / 张荣. — 甘肃兰州市, 2011. — 190).
- 22 Шоқан Уәлиханов. Мақалалары мен хаттары / құрастырушы Х. Айдарова. — Алматы: «Жаңа өмір» журналының баспасы, 1956. — 232 б.
- 23 Чжан Сяоли. Цин дәуіріндегі Шыңжаңдағы тың игеру жағдайының елдің солтүстік батыс өңірінің қауіпсіздігіне ықпалы / Чжан Сяоли // Шихэцзы университетінің хабаршысы. — 2011. — № 3. — Б. 14–18. (张晓莉. 清代新疆屯田布局对我国西北安全的影响 / 张晓莉 // 石河子大学学报. 哲学社会科学版. 2011年. 第3期. 第14-18页).
- 24 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) [Бес томдық] — Алматы: «Атамұра», 2002. — 3-т. — 768 б.
- 25 Циньская империя и Казахские ханства. Вторая половина XVIII — первая треть XIX вв. / сост.: К.Ш. Хафизова, В.А. Моисеев. — Второе издание (исправлено и дополнено). Отв. ред. К.Ш. Хафизова. — Нур-Султан, 2020. — 344 с.

26 Го Вэньчжун. Цяньлун кезеңіндегі Цин әулеті мен қазақ тайпаларының қарым-қатынасы туралы зерттеу / Го Вэньчжун. — Бейжің: Әлеуметтік ғылымдар академиялық баспасы, 2024. — 369 б. (郭文忠. 乾隆时期清朝与哈萨克诸部关系研究 / 郭文忠. — 北京: 社会科学文献出版社, 2024. — 369).

27 Сулейменов Р.Б. Из истории Казахстана XVIII века / Р.Б. Сулейменов, В.А. Моисеев — Алма-Ата: Наука, 1998. — 265 с.

28 Қинаятұлы З. Тарихқа көзқарас / З. Қинаятұлы. — Алматы: «Мерей» баспасы, 2017. — I том. — 456 б.

29 Қазақтың ханы — Абылай: дәуірі, өмірі мен қызметі: ғылыми басылым / құраст. З. Тайшыбай. — Алматы: «Ел-Шежіре» ҚҚ, 2011. — 640 б.

References

1 Muqametkhanuly, N. (2021). Qytai Tsin imperiiasynyn Abylai khan zhonindegi saiasaty [The policy of the Chinese Qing Empire towards Abylai Khan]. *Abylai khan atyndagy Khalyqaralyq qatynastar zhane alem tilderi universiteti khabarshysy. Khalyqaralyq qatynastar zhane aimaqtanu seriiasy — Bulletin of Ablai Khan University of International Relations and World Languages. International Relations and Regional Studies Series*, 2, 7–17 [in Kazakh].

2 (2009). *Tsin auleti sarai zhylnamalaryndagy (orda estelikteri) qazaqqa qatysty derekter* [Data related to the Kazakhs in the palace annals of the Qing Dynasty (horde memoirs)]. (K. Muqanuly, K. Qairzhanuly, K. Kuitun, Trans.). Kuinun: Ile khalyq baspasy [in Kazakh].

3 Ezhenkhanuly, B. (2006). *Qazaqstan tarikhy turaly qytai derektemeleri. III tom. Tsin patshalyq dauirinin muragat quzhattary* [Chinese data on the history of Kazakhstan. Volume III. Archive documents of the Qing dynasty]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].

4 Ezhenkhanuly, B. (2007). *Tsin dauirindegi Qazaq-Qytai qatynastarynyn arkhiv quzhattary zhinagy* (2) [Collection of archival documents of Kazakh-Chinese relations in the Qing era]. Beijing: Zhongguo dangan Chubanshe [in Chinese].

5 Ezhenkhanuly, B. (2009). *Qazaq khandygy men Tsin patshalygynyn saiasi-diplomatiialyq qatynastary turaly qytai muragat qyzhattary* [Chinese archival documents on the political and diplomatic relations of the Kazakh Khanate and the Qing Empire]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].

6 Ezhenkhanuly, B. (2012). *Qazaq khandygy men Tsin patshalygynyn sauda qatynastary turaly qytai muragat quzhattary. II tom* [Chinese archival documents on the trade relations of the Kazakh Khanate and the Qing Empire. Volume II]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].

7 Ezhenkhanuly, B. (2025). *Abylai khan dauirindegi Qazaq-Tsin qarym-qatynastary. I tom* [Kazakh-Qing relations in the era of Abylai Khan. Volume 1]. Semei: Shakarim universiteti [in Kazakh].

8 Abdilashimuly, D. (2016). *Qytai birinshi tarikhi muragatynda saqtalghan qazaqsha quzhattar* [Kazakh documents preserved in the first historical archive of China]. Beijing: Ul'ttar baspasy [in Kazakh].

9 Abdilashimuly, D. (2025). *Eldik fenomen: Qazaq khandygynyn Tsin patshalygyna zholdagan biregei diplomatiialyq quzhattary turaly tarikhi-derektanulyq zertteu* [A State Phenomenon: Research on the Diplomatic Documents of the Kazakh Khanate Addressed to the Qing Dynasty from the Perspective of Historical Literary Study]. Tokio: Tokio shetel tilderi uinversiteti Aziia zhane Afrika tilderi men madenietin zertteu instituty [in Kazakh].

10 Zakenuly, T. (2015). *Oiratnama: Zhongar memleketinin qalyptasuy men damuy, zhoiyluy* [The formation and development, destruction of the Dzungar state]. Astana: «Gylym baspasy» [in Kazakh].

11 Oshan, Zh., & Qabdyldinov, Z.E. (Comp.). (2025). *Abylai, Uali zhane Bokey khandardyn khattary. Quzhattar zhinagy* [Letters of Abylai, Uali and Bokey Khans. Collection of documents]. Almaty: «Litera-M» [in Kazakh].

12 Su, Beikhai. (2019). *Qazaqtyn zhalpy tarikhy: erte zamannan — XX gasyrdyn algashqy zhartyssyna deiin. Tort tomdyq zertteu. XV-XIX gasyrlar aralygyndagy Qazaq khandygy. Audarma, zertteu, faksimilie* [General history of the Kazakhs: from ancient times to the first half of the 20th century. Four-volume study. The Kazakh Khanate of the 15th-19th centuries. Translation, research, facsimile]. Almaty: «Asyl kitap» baspa uii [in Kazakh].

13 Khafizova, K.Sh. (2019). *Stepnye vlastiteli i ikh diplomatiia v XVIII–XIX vv.* [Steppe rulers and their diplomacy in XVIII–XIX centuries]. Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK [in Russian].

14 Khafizova, K.Sh. (1995). *Kitaiskaia diplomatiia v Tsentralnoi Azii. XIV-XIX vv.* [Chinese diplomacy in Central Asia. XIV–XIX centuries]. Almaty: Gylym [in Russian].

15 Erofeeva, I.V. (Comp., Ed.). (2014). *Epistoliarnoe nasledie kazakhskoi praviashchei elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov. Pisma kazakhskikh pravitelei. 1675–1780 gg.* [Epistolary legacy of the Kazakh ruling elite 1675–1821. Collection of historical documents: Letters of Kazakh rulers. 1675–1780]. Vol. 1. Almaty: AO ABDI Kompani [in Russian].

16 (1912). *Svod Zakonov Rossiiskoi Imperii* [Code of Laws of the Russian Empire]. Book 1. Vol. 2. Sankt-Peterburg [in Russian].

17 (2013). *Russko-kitaiskie otnosheniia. 1689–1916. Ofitsialnye dokumenty* [Russian-Chinese relations. 1689–1916. Official documents]. Moscow: Kniga po Trebovaniu [in Russian].

18 Miyawaki Junko. (2005). *Zuihou de youmu diguo: zhungaer bu de xinwang* [Last nomadic empire: the rise and fall of the Jungars]. Huhehaote: neimenggu renmin chubanshe [in Chinese].

19 Jin Noda. (2016). *The Kazakh khanates between the Russian and Qing empires: central Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries*. Boston: Brill.

- 20 Seidin, N.B. (2006). *Qazaqstan Respublikasynyn memlekettik shekarasy: qalyptasuy, maseleleri zhane aiqyndalu barysy* [The state border of the Republic of Kazakhstan: formation, problems and the process of its definition]. Almaty: Qazaqstan Respublikasy Prezidenti zhanyndagy Qogamdyq saiasi zertteu universiteti [in Kazakh].
- 21 Zhang Rong. (2011). *Qingchao qianlong shiqi hasake zhengfu yanjiu* [Study on the policy of the Qing Empire towards the Kazakhs during the Qianlong era]. Gansu lanzhoushi [in Chinese].
- 22 Aidarova, H. (Comp.). (1956). *Shoqan Ualikhanov: Maqalalary men khattary* [Shokan Ualikhanov: Articles and letters]. Almaty: «Zhana omir» zhurnalynyn baspasy [in Kazakh].
- 23 Zhang Xiaoli. (2011). *Qingdai xinjiang tuntian buju dui woguo xibei anquan de yingxiang* [The Impact of the Qing Dynasty's Xinjiang Military Colonization Layout on the Security of Northwestern China]. Shihezi daxue xuebao. Zhexue shehui kexue ban, 25(3), 14–18 [in Chinese].
- 24 (2002). *Qazaqstan tarikh (Kone zamannan buginge deiin)* [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]. Vols. 1–5. Vol. 3. Almaty: «Atamura» [in Kazakh].
- 25 Khafizova, K.Sh., & Moiseev, V.A. (Comp.). (2020). *Tsinskaia imperiia i Kazakhskie khanstva. Vtoraia polovina XVIII — pervaiia tret XIX vv.* [The Qing Empire and the Kazakh Khanates. Second half of the 18th — first third of the 19th centuries]. Nur-Sultan [in Russian].
- 26 Guo Wenzhong. (2024). *Qianlongshiqi qingchao yu hesaake zhubu guanxi yanjiu* [Research on the relationship between the Qing dynasty and the Kazakh tribes during the Qianlong period]. Beijing: Shehui kexue wenxian chubanshe [in Chinese].
- 27 Suleimenov, R.B., & Moiseev, V.A. (1998). *Iz istorii Kazakhstana XVIII veka* [From the history of Kazakhstan in the 18th century]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 28 Kinaiatuly, Z. (2017). *Tarikhqa kozqaras. I tom* [Perspective on history. Vol. 1.]. Almaty: «Merei» baspasy [in Kazakh].
- 29 Taishybai, Z. (Comp.). (2011). *Qazaqtyn khany — Abylai: dauiri, omiri men qyzmeti: Gylymi basylm* [Ablai Khan of the Kazakhs: His Era, Life, and Activities]. Almaty: «El-shezhire» QQ [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Еркінжан Сыламхан (*хат-хабарға жауапты автор*) — PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: erkinzhan-kz@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-7652-6072>

Самал К. Кабылтаева — PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: kabyltayeva_sk@enu.kz, <https://orcid.org/0009-0008-8409-2171>

Сведения об авторах

Еркінжан Сыламхан (*автор-корреспондент*) — PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: erkinzhan-kz@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-7652-6072>

Самал К. Кабылтаева — PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: kabyltayeva_sk@enu.kz, <https://orcid.org/0009-0008-8409-2171>

Author Information

Erkinzhan Sylamkhan (*corresponding author*) — PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: erkinzhan-kz@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-7652-6072>

Samal K. Kabyltayeva — PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: kabyltayeva_sk@enu.kz, <https://orcid.org/0009-0008-8409-2171>

Conflicts of Interest. The authors declare no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.